

نحو مير

НАХВ МИЙР

(Араб тили наҳв фанидан дарслик)

Таржимон:

Афзалжон Аббасов

Мусахҳих:

Анвар Аҳмад

www.arabic.uz

Тошкент:

2014

Бисмиллаҳир роҳманир роҳим

Ушбу китобни форсийдан арабийга таржима қилган Ҳомид Ҳусайн раҳимаҳуллоҳнинг муқаддимаси

(Изоҳлар муаллифи Абдулқодир Аҳмад ибн Абдулқодир)

Бизни ҳақ йўлга ҳидоят қилган Аллоҳга ҳамдлар бўлсин. Агар Аллоҳ бизни ҳидоят қилмаганда, ўзимиз йўл топа олмас эдик. Набийларнинг энг шарафлиси бўлган Муҳаммад алайҳиссалом, у кишининг яхши, покдамон аҳллари ва саҳобаларига Аллоҳнинг салавати ва саломи бўлсин.

Аммо баъд: Араб тили илмларини ўрганишга бел боғлаганларнинг Мавлоларининг розилигига эришиб ҳам дунёда, ҳам охиратда саодатга эришишдан бошқа мақсадлари бўлмаслиги мақсадга мувофиқдир. Бундай бахту-саодатга эришиш фақатгина Аллоҳ ва Расулининг тоати билан бўлади. Тоат эса Қуръоний оятлар ва набавий ҳадисларни фаҳмлаш ила бўлади. Наҳвий қоидаларни билишдан насибаси бўлмаган бандага бу нарса жуда мушкулдир. Бас, ушбу илмни бошловчиларга очик-ойдин диннинг илмларини фаҳмлашда ва қиёмат куни нажот топишимда васила бўлиши учун “Наҳв мийр”ни арабчага таржима

қилиш учун енгимни шимардим. Эй Роббимиз,
биздан қабул эт, албатта, Сенинг Ўзинг эшитувчи,
билувчи зотсан. Ва тавбамизни қабул эт. Албатта,
Сенинг Ўзинг тавбаларни кўплаб қабул этувчи,
раҳмли зотсан. Омин эй оламларнинг Роббиси!

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مُقَدِّمَةُ الْمُؤَلِّفِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى خَيْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ
وَآلِهِ أَجْمَعِينَ.

أَمَّا بَعْدُ!

اعْلَمْ - أَرشَدَكَ اللهُ تَعَالَى - إِنَّ هَذَا مُخْتَصَرٌ مَضْبُوطٌ فِي عِلْمِ النَّحْوِ: يَهْدِي
الْمُبْتَدِئِينَ بَعْدَ مَا حَفِظُوا مُفْرَدَاتِ اللُّغَةِ، وَعَرَفُوا اشْتِقَاقَ أَلْفَاظِهَا؛ وَضَبَطُوا مُهِمَّاتِ
التَّصْرِيفِ بِسَهُولَةٍ الْإِسْتِفَادَةِ حَيْثُ يُنْشِئُ فِيهِمْ مَلَكَةَ التَّرْكِيبِ الْعَرَبِيِّ؛ وَيُسَاعِدُهُمْ فِي
مَعْرِفَةِ الْإِعْرَابِ وَالْبِنَاءِ وَالْقِرَاءَةِ بِتَوْفِيقِ اللهِ تَعَالَى وَعَوْنِهِ.

МУАЛЛИФ МУҚАДДИМАСИ

Раҳмати бу дунёда умум инсониятга, қиёматда мўминларга хос бўлган Аллоҳ номи ила.

Оламлар Роббиси Аллоҳга ҳамд бўлсин, оқибат тақводорларникидир. Аллоҳнинг энг яхши бандаси Муҳаммад алайҳиссалом ва у зот аҳлларининг барчасига салоту саломлар бўлсин.

Аmmo баъд: Аллоҳ сени тўғри йўлга бошлагур! Билгинки бу – наҳв илми ўз ичига олганларнинг мухтасаридир.

Араб тилини ўрганишда бошланғич даражада бўлган талаба сўзларни ҳифз қилгач, иштиқоқни англагач (Иштиқоқ – асл сўзлардан бошқа сўзларни чиқариб олиб, яшаш), сарфнинг муҳим қоидаларини ёд олгач унга арабий таркибнинг кайфияти енгил бўлади.

Шунда толиб ушбу енгиллик ила тезда эъробни, бинони ва ўқишни ўзлаштиради.

Албатта бу нарсалар фақатгина Аллоҳнинг тавфиқи ва ёрдами биландир!

فَصْلٌ فِي أَقْسَامِ كَلَامِ الْعَرَبِ

اعْلَمْ! أَنَّ اللَّفْظَ الْمُسْتَعْمَلَ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ قِسْمَانِ:

١ - مُفْرَدٌ

٢ - وَمُرَكَّبٌ.

Араб каломининг қисмлари ҳақидаги фасл

Билгинки, араб каломида истеъмол қилинувчи
лафз икки қисмдир:

1. Муфрад.
2. Мураккаб.

فَالْمُفْرَدُ: لَفْظٌ مُنْفَرِدٌ يَدُلُّ عَلَى مَعْنَى وَاحِدٍ مُفْرَدٍ، يُقَالُ لَهُ الْكَلِمَةُ أَيْضًا، وَالْكَالِمَةُ
عَلَى ثَلَاثَةِ أَقْسَامٍ:

١ - إِسْمٌ، مِثْلُ: «رَجُلٌ»،

٢ - وَفِعْلٌ، مِثْلُ: «ضَرَبَ»،

٣ - وَحَرْفٌ، مِثْلُ: «هَلْ»؛ كَمَا عَلِمْتَ فِي عِلْمِ الصَّرْفِ.

Муфрад: Бир маънога далолат қилувчи лафздир. Уни “калима” деб ҳам номлайдилар. Муфрад уч қисмдир:

1. Исм, мисол: رَجُلٌ.
2. Феъл, мисол: ضَرَبَ.
3. Ҳарф, мисол: هَلْ.

(Изоҳ: Исм бирорта замонга алоқаси бўлмаган, ўзидаги маънога далолат қилган лафздир, мисол:

مُحَمَّدٌ، حِصَانٌ، ذَكَاءٌ، حَجْرٌ.

Феъл бирорта замонга алоқаси бўлган, “рўй бериш”, “бажариш” каби ўзидаги маънога далолат қилган лафздир, мисол:

صَلَّى، صَامَ، يَصُومُ، أَشْهَدُ.

Ҳарф ўзидан бошқанинг маъносига далолат қилган лафз бўлиб, уни исм ва феъл каби ажратиб олиниши мумкин бўлган аломати йўқ, мисол:

عَلَى، مِنْ، فِي

وَأَمَّا الْمُرَكَّبُ: لَفْظٌ يَتَرَكَّبُ مِنْ كَلِمَتَيْنِ أَوْ أَكْثَرَ.

وَالْمُرَكَّبُ قِسْمَانِ:

۱ - مُفِيدٌ،

۲ - وَعَيْرٌ مُفِيدٌ.

Мураккаб: Икки ёки ундан кўп калималардан ташкил топган лафздир.

Мураккаб икки қисмдир:

1. Маъноси тугал.
2. Маъноси тугал бўлмаган.

فَالْمُرْكَبُ الْمُفِيدُ: هُوَ الَّذِي إِذَا سَكَتَ عَلَيْهِ الْقَائِلُ يَحْضُلُ لِلسَّمْعِ لَهُ خَبْرٌ أَوْ
طَلَبٌ، يُسَمَّى جُمْلَةً، وَكَلَامًا أَيْضًا.

فَالْجُمْلَةُ عَلَي قِسْمَيْنِ:

۱ - خَبَرِيَّةٌ،

۲ - وَإِنْشَائِيَّةٌ.

Сўзловчи гапидан тўхтагач унинг гапини тинглаган тингловчи учун маъно тугал бўлса, у маъноси тугал мураккаб бўлади. Уни “жумла” деб атайдилар, шунингдек “калом” деб ҳам номлайдилар. (Бунинг акси бўлса, у маъноси тугал бўлмаган мураккаб бўлади).

Жумланинг ўзи икки қисмдир:

1. Хабарий.
2. Иншойий.

فَصْلٌ فِي أَقْسَامِ الْمُرَكَّبِ الْمُفِيدِ

إِعْلَمَنَّ أَنَّ الْجُمْلَةَ الْخَبَرِيَّةَ: مَا يُتَّصَفُ قَائِلُهَا بِالصِّدْقِ أَوْ الْكُذْبِ.

وَهِيَ نَوْعَانِ:

الأوَّلُ: مَا كَانَ جُزْءُهُ الْأَوَّلُ اسْمًا، فَتُسَمَّى جُمْلَةً إِسْمِيَّةً، مِثْلُ: «زَيْدٌ عَالِمٌ»؛ جُزْءُهُ الْأَوَّلُ مُسْنَدٌ إِلَيْهِ وَيُسَمَّى مُبْتَدَأً، وَجُزْءُهُ الثَّانِي مُسْنَدٌ وَيُسَمَّى خَبْرًا.

وَالثَّانِي: مَا كَانَ جُزْءُهُ الْأَوَّلُ فِعْلًا، فَتُسَمَّى جُمْلَةً فِعْلِيَّةً، مِثْلُ: «ضَرَبَ زَيْدٌ»؛ جُزْءُهُ الْأَوَّلُ مُسْنَدٌ وَيُقَالُ لَهُ الْفِعْلُ، وَجُزْءُهُ الثَّانِي مُسْنَدٌ إِلَيْهِ وَيُقَالُ لَهُ الْفَاعِلُ.

إِعْلَمَنَّ أَنَّ الْمُسْنَدَ حُكْمًا، وَالْمُسْنَدُ إِلَيْهِ مَا يُحْكَمُ عَلَيْهِ. وَالْإِسْمُ يَكُونُ مُسْنَدًا وَمُسْنَدًا إِلَيْهِ. وَالْفِعْلُ يَكُونُ مُسْنَدًا، لَا مُسْنَدًا إِلَيْهِ، وَالْحَرْفُ لَا يَكُونُ مُسْنَدًا وَلَا مُسْنَدًا إِلَيْهِ.

**Маъноси тугал мураккаб лафзнинг
қисмлари ҳақидаги фасл**

Билгинки, сўзловчисини ростгўй ёки ёлғончи деб васф қилиш мумкин бўлган жумла хабарий жумладир.

У икки навъдир:

1. Унинг аввалги қисми исм бўлади ва у “исмий жумла” деб номланади.

Мисол: زَيْدٌ عَالِمٌ. Унинг аввалги қисми “муснад илайҳ” бўлади ва “мубтадо” деб номланади. Иккинчи қисми “муснад” бўлади ва “хабар” деб номланади.

2. Унинг аввалги қисми феъл бўлади ва у “феълий жумла” деб номланади.

Мисол: ضَرَبَ زَيْدٌ. Унинг аввалги қисми “муснад” бўлади ва “феъл” деб номланади. Иккинчи қисми “муснад илайҳ” бўлади ва “фоил” деб номланади.

Билгинки, муснад у ила ҳукм қилинувчидир. Муснад илайҳ эса, унинг устига ҳукм қилингандир. Исм муснад ва муснад илайҳ бўлиб келиши мумкин. Феъл фақатгина муснад бўлиб келади ва муснад илайҳ бўлиб келмайди. Ҳарф эса муснад ҳам, муснад илайҳ ҳам бўлиб келмайди.

(Изоҳ: Иснод (الإِسْنَادُ) бир нарса ила бошқа нарсага ҳукм қилишидир. Масалан “Қуръон Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг мўъжизаларидир” жумласи ила Қуръонни Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг мўъжизалари эканлигига ҳукм қилингани каби. У ила ҳукм қилинган “муснад” деб

номланади, устига ҳукм қилинган “муснад илайҳ” деб номланади. Бизнинг мисолимизда “Қуръон” устига ҳукм қилинган, яъни муснад илайҳдир. “Муъжиза” у ила ҳукм қилинган, яъни муснаддир.)

إِعْلَمَنَّ أَنَّ الْجُمْلَةَ الْإِنْشَائِيَّةَ: مَا لَا يُتَّصَفُ قَائِلُهَا بِالصِّدْقِ أَوْ الْكُذْبِ.

وَهِيَ عَلَى أَقْسَامٍ:

- الْأَمْرُ، مِثْلُ: «افْعَلْ»،
- وَالنَّهْيُ، مِثْلُ: «لَا تَضْرِبْ»،
- وَالِاسْتِفْهَامُ، مِثْلُ: «هَلْ ضَرَبَ زَيْدٌ؟»،
- وَالتَّمْيِيزُ، مِثْلُ: «لَيْتَ زَيْدًا حَاضِرًا»،
- وَالتَّرْجِيحُ، مِثْلُ: «لَعَلَّ عَمْرًا غَالِبٌ»،
- وَالْعُقُودُ، مِثْلُ: «بِعْتُ وَاشْتَرَيْتُ»،
- وَالنِّدَاءُ، مِثْلُ: «يَا اللَّهُ!»،
- وَالْعَرْضُ، مِثْلُ: «أَلَا تَنْزِلُ بِنَا فَتُصِيبَ خَيْرًا»،
- وَالْقَسَمُ، مِثْلُ: «وَاللَّهِ لَأَضْرِبَنَّ زَيْدًا»،
- وَالتَّعْجُبُ، مِثْلُ: «مَا أَحْسَنَهُ، وَأَحْسِنُ بِهِ!».

Сўзловчисини ростгўй ёки ёлғончи деб васф қилиш мумкин бўлмаган жумла иншойий жумладир. У ўн қисмдир:

1. Амр, мисол: اِفْعَلْ (бажар).
2. Наҳй, мисол: لَا تَضْرِبْ (урма).
3. Истифҳом, мисол: هَلْ ضَرَبَ زَيْدٌ؟ (Зайд урдими?).
4. Таманни, мисол: كَيْتَ زَيْدًا حَاضِرٌ (кошкиди Зайд ҳозир бўлса).
5. Тарожжи, мисол: لَعَلَّ عَمْرًا غَائِبٌ (шоядки Амр ғойиб бўлса).
6. Ақд боғлаш (келишиш), мисол: بَعْتُ وَاشْتَرَيْتُ (сотувчи: “сотдим”, ҳаридор: “сотиб олдим”).
7. Нидо, мисол: يَا اللَّهُ.
8. Арз, яъни таклиф, мисол: أَلَا تَنْزِلُ بِنَا فَتُصِيبَ خَيْرًا (ҳузуримизга тушмайсанми, сенга яхшилик етар эди).
9. Қасам, мисол: وَاللَّهِ لَأَضْرِبَنَّ زَيْدًا (Аллоҳга қасамки, Зайдни ураман).
10. Таъажжуб, мисол: مَا أَحْسَنَهُ، أَحْسِنُ بِهِ (бунчалар яхши).

فصل في أقسام المركب غير المفيد

إِغْلَمَ أَنَّ الْمُرَكَّبَ غَيْرَ الْمُفِيدِ: هُوَ الَّذِي إِذَا سَكَتَ عَلَيْهِ الْقَائِلُ، لَا يَحْصُلُ لِلْسَّامِعِ لَهُ خَبْرٌ أَوْ طَلَبٌ.

Маъноси тугал бўлмаган мураккаб ҳақидаги фасл

Билгинки, сўзловчи гапидан тўхтагач унинг гапини тинглаган тингловчи учун хабар ёки талаб ҳосил қилмаган лафз маъноси тугал бўлмаган мураккабдир.

وَهُوَ عَلَى ثَلَاثَةِ أَقْسَامٍ:

الْأَوَّلُ: الْمُرَكَّبُ الْإِضَافِيُّ: مِثْلُ: «غُلَامٌ زَيْدٍ»؛ جُزْءُهُ الْأَوَّلُ: أَيِ «غُلَامٌ» مُضَافٌ وَجُزْءُهُ الثَّانِي: «زَيْدٍ» مُضَافٌ إِلَيْهِ، وَهُوَ مُجْرُورٌ دَائِمًا.

У уч қисмдир:

1. Изофий мураккаб, мисол: غُلَامٌ زَيْدٍ.

Унинг аввалги жузъи, яъни غَلَامٌ “музоф” деб номланади. Иккинчи жузъи, яъни زَيْدٌ “музофун илайх” деб номланади ва доимо жор ҳолатида бўлади. (“Жор” ҳақида келгуси дарслар баён қилинади).

وَالثَّانِي: الْمُرَكَّبُ الْعَدَدِيُّ: هُوَ مَا جُعِلَ الْأِسْمَانِ فِيهِ اسْمًا وَاحِدًا، وَيَتَضَمَّنُ الْإِسْمَ الثَّانِي حَرْفًا وَاحِدًا، مِثْلُ: «أَحَدَ عَشَرَ» إِلَى «تِسْعَةَ عَشَرَ»؛ وَكَانَ فِي الْأَصْلِ «أَحَدٌ وَعَشْرٌ»، وَ«تِسْعَةٌ وَعَشْرٌ»، حُذِفَتِ الْوَاوُ وَجُعِلَ الْأِسْمَانِ وَاحِدًا وَيَكُونُ الْجُزْأَنِ مَبْنِيَيْنِ عَلَى الْفَتْحِ إِلَّا «اثنَى عَشَرَ»، فَجُزْؤُهُ الْأَوَّلُ مُعْرَبٌ.

2. Ададий мураккаб. У иккови бир исмга айлантирилган икки исмдан ташкил топган бўлади. Бунда иккинчи исм замирида ҳарф бўлади (яъни атф ҳарфларидан бўлган *و*).

Мисол: تِسْعَةَ عَشَرَ دَانٍ أَحَدًا عَشَرَ гача. Бу мисолларнинг асли: أَحَدٌ وَعَشْرٌ ва تِسْعَةٌ وَعَشْرٌ Эди. *و* ҳазф қилинган ва икки исм бир исмга айлантирилган. تِسْعَةَ عَشَرَ دَانٍ أَحَدًا عَشَرَ гача бўлганларнинг барчасида иккала жузъи фатҳага мабний. Фақат اثنان عَشَرَ нинг аввалги қисми мўъроб. (Мабний ва мўъроб ҳақида келгусида баён қилинади).

(Изоҳ: Мураккаб ададий – икки ададдан ташкил топган бўлиб, ораларида тақдирда бўлган атф ҳарфи

бўлган лафздир. У мазжий (аралаш) мураккабларга киради. Мураккаб ададийларга оятлардан мисоллар:

«إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا»

Маъноси: “...мен ўн битта юлдузни ҳам қуёш ва ойни кўрдим...” (Юсуф 4).

أَحَدَ عَشَرَ мураккаб адади иккала жузъи фатҳага мабний исм, насб ўрнида мафъулун биҳ.

«عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ»

Маъноси: “...унинг устида ўн тўққизта (фаришта) бордир...” (Муддассир 30).

تِسْعَةَ عَشَرَ мураккаб адади иккала жузъи фатҳага мабний исм, рафъ ўрнида мубтадо муаххар.

«وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيًّا»

Маъноси: “...улардан ўн иккитасини нақиб қилиб юбордик...” (Моид 12).

(Бани Исроил–яхудийлардир. Исроил–Яъқуб алайҳиссаломнинг иккинчи исмлари. Маълумки, у кишининг ўн иккита ўғиллари бўлган. Ушбу ўн икки ўғилдан тарқалган зурриётлар Бани Исроилни ташкил этади. Аллоҳ таоло аҳдни ўша ўн икки уругнинг (асботнинг) ўн икки нақиб–вакилидан олган.)

ئىنى *насб ҳолида мафъулун бих, عشرَ* фатҳага мабний жузъ, эъробда ўрни йўқ.

«إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا»

Маъноси: “Албатта, Аллоҳнинг ҳузурида ойларнинг сони, Аллоҳнинг ҳузурида осмонлару ерни яратган куни ўн икки ой қилиб белгиланган” (Тавба 36).

ئىنا *рафъ ҳолатида* اِنَّ *нинг хабари.*)

وَالثَّالِثُ: مُرَكَّبٌ مَنْعُ الصَّرْفِ: وَهُوَ مَا جُعِلَ الْأِسْمَانِ فِيهِ اسْمًا وَاحِدًا، وَلَا يَتَضَمَّنُ الْأِسْمُ الثَّانِي حَرْفًا، مِثْلُ: «بَعْلَبَكُ» وَ«حَضَرَ مَوْتُ»؛ فَالْجُزْءُ الْأَوَّلُ مِنْهُمَا مَبْنِيٌّ عَلَى الْفَتْحِ عَلَى مَذْهَبِ أَكْثَرِ الْعُلَمَاءِ، وَالْجُزْءُ الثَّانِي مُعْرَبٌ.

وَاعْلَمْ أَنَّ الْمُرَكَّبَ غَيْرَ الْمُفِيدِ يَكُونُ جُزْءَ الْجُمْلَةِ دَائِمًا، مِثْلُ: «غُلَامٌ زَيْدٌ قَائِمٌ»، وَ«عِنْدِي أَحَدٌ عَشَرَ دِرْهَمًا»، وَ«جَاءَ بَعْلَبَكُ».

3. Сарфдан манъ бўлган мураккаб. (Сарфдан манъ бўлиш ҳақида қуйида баён қилинади). Иккови бир исмга айлантирилган икки исмдан ташкил топган бўлади. Бунда иккинчи исмнинг замирида ҳарф бўлмайди. Мисол:

بَعْلَبَكُ، حَضَرَ مَوْتُ

Аксар уламолар наздида бундай сўзларнинг аввалги жузъи фатҳага мабний бўлади. Иккинчи жузъи эса мўъробдир.

(Изоҳ: *بَعْلُكُ* исмидаги *بَعْلُ* жузъи санамнинг номи, *بَعْلُكُ* жузъи фариштанинг номи. Иккала жузъ таркиб топиб Ливан жумҳуриятидаги шаҳарга ном бўлган.

حَضْرَمَوْتُ исмидаги *حَضْرَ* жузъи мозий феълидан олингандир, *مَوْتُ* “ўлим” маъносида келади. Иккала жузъ таркиб топиб, Ямандаги бир шаҳарга ном бўлган.)

Билгинки, маъноси тугал бўлмаган мураккаб лафз доимо жумланинг бир қисми бўлади ва ўзи мустақил жумла бўла олмайди.

Мисоллар: *عُلَامُ زَيْدٍ قَائِمٌ* (Зайднинг ғуломи турувчидир), *عِنْدِي أَحَدَ عَشَرَ دِرْهَمًا* (Менда ўн бир дирҳам бор), *جَاءَ بَعْلُكَ* (Баълабакка келди).

فَصْلٌ

إِعْلَمَ أَنَّهُ لَا تَبِيحٌ جُمْلَةً مَا إِلَّا بِكَلِمَتَيْنِ لَفْظًا مِثْلُ: «ضَرَبَ زَيْدٌ» وَ«زَيْدٌ قَائِمٌ»، أَوْ تَقْدِيرًا مِثْلُ: «اضْرِبْ»؛ وَ «أَنْتَ» مُسْتَتِرٌ فِيهِ، أَوْ أَكْثَرُ، وَلَا حَدَّ لِلْأَكْثَرِ. وَاعْلَمَ أَنَّ إِذَا كَثُرَتْ كَلِمَاتُ الْجُمْلَةِ، فَلَا بُدَّ لَكَ أَنْ تُمَيِّزَ بَيْنَ الْأِسْمِ وَالْفِعْلِ وَالْحَرْفِ.

وَتَنْظُرُ إِلَى أَنَّهَا إِمَّا مُعْرَبٌ وَإِمَّا مَبْنِيٌّ، عَامِلٌ أَوْ مَعْمُولٌ، وَتَعْلَمُ كَيْفِيَّةَ تَعَلُّقِ الْكَلِمَاتِ
بَعْضَهَا بِبَعْضٍ، حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكَ الْمُسْنَدُ وَالْمُسْنَدُ إِلَيْهِ، وَتَعْلَمَ مَعْنَى الْجُمْلَةِ بِالتَّحْقِيقِ.

ФАСЛ

Билгинки, жумла камида икки калимадан ташкил топган бўлади. Унинг икки калимадан ташкил топиши ё лафзан бўлади, мисол: **ضَرَبَ زَيْدٌ** (Зайд урди), **زَيْدٌ** (Зайд турувчидир), ёки тақдиран бўлади, мисол: **أَنْتَ** олмоши бор, **اِضْرِبْ** ушбу амр феълининг замирида.

Гоҳида жумла икки калимадан кўпроқ лафзлардан ташкил топган бўлади. Бунда жумлани ташкил қилувчи калималарнинг чегараланган сони йўқ.

Билгинки, жумланинг калималари исм, феъл ва ҳарф бўлади. Жумлани кўрганигда унинг калималарини исм, феъл ва ҳарфга ажратгин ва қай бири мўъроб, қай бири мабний эканлигига, қай бири омил, қай бири маъмул эканлигига назар солишинг, муснад ва муснад илайҳ орасини фарқлай олишинг учун калималарнинг бир-бирига боғланиш кайфиятини билишинг ва жумланинг маъносини таҳқиқ ила билишинг зарурдир.

فَصْلٌ فِي عِلَامَاتِ الْإِسْمِ وَالْفِعْلِ وَالْحَرْفِ

إِعْلَمَنَّ أَنَّ مِنْ عِلَامَاتِ الْإِسْمِ:

- دُخُولُ الْأَلْفِ وَاللَّامِ، نَحْوُ: «الْحَمْدُ»،

- أَوْ حَرْفٍ مِنْ الْحُرُوفِ الْجَارَةِ فِي أَوَّلِهِ، مِثْلُ: «بَرِيدٍ»،

- أَوْ التَّنْوِينُ فِي آخِرِهِ، مِثْلُ: «بَكْرٌ»،

- أَوْ الْإِسْنَادُ إِلَيْهِ، مِثْلُ: «زَيْدٌ قَائِمٌ»،

- أَوْ الْإِضَافَةُ، مِثْلُ: «عُلَامٌ زَيْدٍ»،

- أَوْ التَّصْغِيرُ، مِثْلُ: «قُرَيْشٍ»،

- أَوْ النَّسْبَةُ، مِثْلُ: «بَعْدَادِيٌّ»،

- أَوْ الشَّيْبَةُ، مِثْلُ: «رَجُلَانِ»،

- أَوْ الْجَمْعُ، مِثْلُ: «رِجَالٌ»،

- أَوْ الْوَصْفُ، مِثْلُ: «جَاءَ رَجُلٌ عَالِمٌ»،

- أَوْ حُقُوقُ تَاءِ التَّأْنِيثِ الْمُتَحَرِّكَةِ، مِثْلُ: «ضَارِبَةٌ».

ФАСЛ

Билгинки, исмнинг аломатлари ўнта:

1. Унга “алиф-лом”нинг кириши, мисол: الْحَمْدُ.
2. Унинг аввалига ҳарфи жор кириши, мисол: بَرِيدٌ.
3. Унинг охирига танвин кириши, мисол: زَيْدٌ قَائِمٌ.
4. Музоф бўлиши, мисол: غُلَامٌ زَيْدٍ.
5. Тасғир қилинган (ўзбек тилида кичрайтириб “ча” қўшимчаси қўшилгани каби - “китобча”) бўлиши, мисол: قُرَيْشٌ.
6. Бирор жой ёки нарсага мансуб қилинган бўлиши, мисол: بَعْدَادِيٌّ.
7. Тасния бўлиши, мисол: رَجُلَانِ.
8. Жамъ бўлиши, мисол: رِجَالٌ.
9. Мавсуф бўлиши, мисол: جَاءَ رَجُلٌ عَالِمٌ.
10. Охирига ҳаракатли ة муттасил бўлиши, мисол: ضَارِبَةٌ.

وَعَلَامَاتُ الْفِعْلِ مِنْهَا:

– دُخُولٌ قَدْ فِي أَوَّلِهِ، مِثْلُ: «قَدْ ضَرَبَ»،

– أَوِ السَّيْنِ، مِثْلُ: «سَيَضْرُبُ»،

- أَوْ سَوْفَ، مِثْلُ: «سَوْفَ يَضْرِبُ»،
- أَوْ الْحُرُوفِ الْجَازِمَةِ، مِثْلُ: «لَمْ يَضْرِبْ»،
- أَوْ اتِّصَالَ الضَّمَائِرِ الْمَرْفُوعَةِ، مِثْلُ: «ضَرَبْتُ َ»،
- أَوْ تَاءُ التَّأْنِيثِ السَّاكِنَةِ، مِثْلُ: «ضَرَبْتَ»،
- أَوْ الْأَمْرِ، مِثْلُ: «اضْرِبْ»،
- أَوْ النَّهْيِ، مِثْلُ: «لَا تَضْرِبْ».

Феъл аломатлари саккизта:

1. Аввалига قَدْ кириши, мисол: قَدْ ضَرَبَ.
2. Аввалига س ҳарфи кириши, мисол: سَيَضْرِبُ.
3. Аввалига سَوْفَ ҳарфи кириши, мисол: سَوْفَ يَضْرِبُ.
4. Аввалига жазм ҳарфи кириши, мисол: لَمْ يَضْرِبْ.
5. Охирида марфуъ муттасил замир бўлиши, мисол: ضَرَبْتُ.
6. Охирида сукунли ت бўлиши, мисол: ضَرَبْتَ.
7. Амр бўлиши, мисол: اضْرِبْ.
8. Наҳий бўлиши, мисол: لَا تَضْرِبْ.

وَعَلَامَةُ الْحَرْفِ: إِنَّ لَا تُوجَدُ فِيهِ عَلَامَةٌ مِنْ عِلَامَاتِ الْإِسْمِ وَالْفِعْلِ.

Ҳарфнинг аломати у исм ва феъл аломатларидан ҳолий бўлишдир.

فَصْلٌ فِي أَقْسَامِ كَلِمَاتِ الْعَرَبِ

إِعْلَمَنَّ أَنَّ جُمْلَةَ كَلِمَاتِ الْعَرَبِ قِسْمَانِ:

١ - مُعْرَبٌ،

٢ - وَمَبْنِيٌّ؛

Араб калималарининг қисмлари ҳақидаги фасл

Билгинки, барча араб калималари икки қисмдир: мўъроб ва мабний.

فَالْمُعْرَبُ مِنْهَا: مَا تَحْتَلِفُ حَرَكَهُ آخِرِهِ بِاخْتِلَافِ الْعَوَامِلِ، مِثْلُ: «زَيْدٌ»، فِي «جَاءَنِي زَيْدٌ»، وَ«رَأَيْتُ زَيْدًا»، وَ«مَرَرْتُ بِزَيْدٍ»؛ «جَاءَ» عَامِلٌ، وَ«زَيْدٌ» مُعْرَبٌ وَالضَّمَّةُ إِعْرَابٌ، وَالذَّالُّ مَحَلُّ الْإِعْرَابِ.

وَالْمَبْنِيُّ: مَا لَا تَخْتَلِفُ حَرَكَهُ آخِرِهِ بِاخْتِلَافِ الْعَوَامِلِ، مِثْلُ هُوَلاءِ، وَهُوَ سَوَاءٌ رَفْعًا وَنَصْبًا وَجَرًّا.

Мўъроб: унинг охири омилларнинг турланиши ила ўзгаради.

Мўъробнинг турлари:

جَاءَنِي زَيْدٌ، رَأَيْتُ زَيْدًا، مَرَرْتُ بِزَيْدٍ.

Аввалги жумлада جاءٌ омил, زَيْدٌ мўъроб, زَيْدٌдаги замма эъроб, زَيْدٌдаги > эъроб ўрни.

(Эъроб икки қисмдир: аввалгиси ҳаракат ила эъроб, улар учта: замма, фатҳа, касра.

Иккинчиси, ҳарф ила эъроб, улар ҳам учта: و، ا، ي.

جَاءَنِي زَيْدٌ جَاءَنِي زَيْدٌ مِثْلُ رَأَيْتُ زَيْدًا، مَرَرْتُ بِزَيْدٍ қиёсланг!).

Мабний: унинг охири омилларнинг турланиши ила ўзгармайди.

Масалан: هُوَلاءِ рафъ, насб ва жор ҳолатларида бир кўринишда қолади.

فَصْلٌ فِي أَقْسَامِ الْمَبْنِيِّ

جُمْلَةُ الحُرُوفِ مَبْنِيَّةٌ، وَكَذَلِكَ مِنَ الأَفْعَالِ: الفِعْلُ المَاضِي وَأَمْرُ الحَاضِرِ المَعْرُوفُ
وَالْمُضَارِعُ المُتَّصِلُ بِنُونِ التَّسْوَةِ وَنُونِ التَّأْكِيدِ.

Мабнийнинг қисмлари ҳақидаги фасл

Билгинки, барча ҳарфлар мабнийдир.

Феъллардан мабний бўлганлари қуйидагилар:

1. Мозий феъли.

2. Амри ҳозир феъли (ﻻ сиз амр).

3. Охирига муаннас жамъининг ﺿﻲ, ташдидли ва ташдидсиз ﺿﻲ тавкид муттасил бўлган музореъ феъли.

(Изоҳ: *Музореъ феъли унга ташдидли ёки ташдидсиз ﺿﻲ тавкид муттасил бўлса, фатҳага мабний қилинади, ушбу оят мисол:*

«وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكَ لِيُبْعَثَنَّ عَلَيْهِمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ يَسُومُهُمْ سُوءَ الْعَذَابِ»

Маъноси: “Роббинг, албатта, уларнинг устларига қиёмат кунигача уларга ёмон азобни

тоттирадиганларни юборишни эълон қилганини эсла!” (Аърофсураси, 167-оят).

Агар музореъ фелига муаннас жамъининг *си* муттасил бўлса, сукунга мабний қилинади, ушбу оят мисол:

«قُلْ لِأَزْوَاجِكُمْ وَبَنَاتِكُمْ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ»

Маъноси: “**Эй Набий, жуфтларингга, қизларингга ва мўминларнинг аёлларига айт: жилбобларини ўзларига яқин қилсинлар**” (Аҳзоб сураси, 59-оят).

وَاعْلَمَ، أَنَّ الْإِسْمَ غَيْرَ التَّمَكُّنِ مَبْنِيٌّ، وَأَمَّا الْإِسْمُ الْمُتَمَكِّنُ، فَمُعْرَبٌ، بِشَرْطِ وَقُوعِهِ فِي التَّرْكِيْبِ، وَالْفِعْلُ الْمُضَارِعُ كَذَلِكَ بِشَرْطِ خُلُوقِهِ عَنِ الثُّنَاتِ الْمَذْكُورَةِ، فَلَا مُعْرَبٌ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ إِلَّا هَذَانِ الْقِسْمَانِ، وَمَا سِوَاهُمَا، فَمَبْنِيٌّ.

Билгинки, мутамаккин бўлмаган исм доимо мабнийдир. Исми мутамаккин жумла таркибида келиш шарти ила мўъробдир. Музореъ феъли эса муаннас жамъининг *си*, ташдидли ва ташдидсиз *си* тавкиддан ҳолий бўлиш шарти ила мўъробдир.

Араб тилида исм мутамаккин ва муаннас жамъининг *си* ва ташдидли ва ташдидсиз *си*

тавқиддан ҳолий бўлган музореъ феълидан бошқа ҳаммаси мабнийдир.

وَالِاسْمُ غَيْرُ الْمُتَمَكِّنِ: هُوَ الَّذِي يَشْبَهُ مَبْنِي الْأَصْلِ، وَمَبْنِي الْأَصْلِ ثَلَاثَةٌ:

١ - الْفِعْلُ الْمَاضِي،

٢ - وَالْأَمْرُ الْحَاضِرُ الْمَعْرُوفُ،

٣ - وَجُمْلَةُ الْحُرُوفِ.

وَالِاسْمُ الْمُتَمَكِّنُ: هُوَ الَّذِي لَمْ يَشْبَهُ مَبْنِي الْأَصْلِ.

Мутамаккин бўлмаган исм асл мабнийга ўхшаган исмдир.

Асл мабний уч қисмдир:

1. Мозий феъли.
2. Амр ҳозир феъли (لسيز امر).
3. Барча ҳарфлар.

Исм мутамаккин асл мабнийга ўхшамаган исмдир.

فَصْلٌ فِي أَقْسَامِ الْإِسْمِ غَيْرِ الْمُتَمَكِّنِ

وَهُوَ عَلَى ثَمَانِيَةِ أَقْسَامٍ:

الأوَّلُ: الْمُضْمَرَاتُ، مِثْلُ: «أَنَا»، وَ«ضَرَبْتُ»، وَ«إِيَّايَ»، وَ«ضَرَبْتَنِي»، وَ«لِي»،

وَعَدَدُهَا سَبْعُونَ.

وَمِنْهَا أَرْبَعَةٌ عَشَرَ مَرْفُوعًا مُتَّصِلًا: ضَرَبْتُ، ضَرَبْنَا، ضَرَبْتَ، ضَرَبْتُمْ، ضَرَبْتُمَا، ضَرَبْتُمْ،

ضَرَبْتِ، ضَرَبْتُمَا، ضَرَبْتُنَّ، ضَرَبَ، ضَرَبْنَا، ضَرَبُوا، ضَرَبْتِ، ضَرَبْتَا، ضَرَبْتِنِ؛

وَأَرْبَعَةٌ عَشَرَ مَرْفُوعًا مُنْفَصِلًا: أَنَا، لِحْنٌ، أَنْتَ، أَنْتُمَا، أَنْتُمْ، أَنْتِ، أَنْتُمَا، أَنْتُنَّ، هُوَ،

هُمَا، هُم، هِيَ، هُمَا، هُنَّ؛

وَأَرْبَعَةٌ عَشَرَ مَنْصُوبًا مُتَّصِلًا: قَتَلْتَنِي، قَتَلْنَا، قَتَلْتَ، قَتَلْتُمَا، قَتَلْتُمْ، قَتَلْتِ،

قَتَلْتُمَا، قَتَلْتُنَّ، قَتَلَهُ، قَتَلْتُمَا، قَتَلْتُهُمْ، قَتَلْتَهَا، قَتَلْتُهُنَّ؛

وَأَرْبَعَةٌ عَشَرَ مَنْصُوبًا مُنْفَصِلًا: إِيَّايَ، إِيَّانَا، إِيَّاكَ، إِيَّاكُمَا، إِيَّاكُمْ، إِيَّاكِ، إِيَّاكُمَا،

إِيَّاكُنَّ، إِيَّاهُ، إِيَّاهُمْ، إِيَّاهَا، إِيَّاهُمَا، إِيَّاهُنَّ؛

وَأَرْبَعَةٌ عَشَرَ مَجْرُورًا مُتَّصِلًا: لِي، لَنَا، لَكَ، لَكُمَا، لَكُمْ، لَكَ، لَكُمَا، لَكُنَّ، لَهُ، لَهُمَا،

هُم، هُهَا، هُمَا، هُنَّ.

Мутамаккин бўлмаган исмларнинг қисмлари ҳақидаги фасл

Билгинки, мутамаккин бўлмаган исм саккиз қисмдир:

لِي، لَنَا، لَكَ، لَكُمْ، لِكُمْ، لَكَ، لَكُمْ، لَكُنْ، لَهُ، هُمَا، هُمْ، هَا، هُمَا، هُنَّ.

(Мажрур мунфасил замир бўлмайди.)

وَالثَّانِي: أَسْمَاءُ الْإِشَارَةِ وَهِيَ: ذَا، وَذَانِ، وَذَيْنِ، وَتَا، وَتَيْنِ، وَتِهِ، وَذِهِ، وَذِهِي، وَتَهِي، وَتَانِ، وَتَيْنِ، وَأَوْلَاءِ بِالْمَدِّ وَأَوْلَى بِالْقَصْرِ.

2. Исми ишоралар, улар:

ذَا، ذَانِ، ذَيْنِ، تَا، تَيْنِ، تِهِ، ذِهِ، ذِهِي، تَهِي، تَانِ، تَيْنِ، أَوْلَاءِ أُوْلَى.

Булардан **أَوْلَى** чўзмасдан айтилади, **أَوْلَاءِ** чўзиб айтилади.

وَالثَّلَاثُ: الْأَسْمَاءُ الْمُؤْصُولَاتِ: الَّذِي وَاللَّذَانِ، وَاللَّذَيْنِ، وَالَّذِي، وَالَّتِي، وَاللَّتَانِ، وَاللَّتَيْنِ، وَاللَّوَاتِي، وَاللَّوَاتِي، وَمَا، وَمَنْ، وَأَيُّ، وَأَيَّةُ، وَالْأَلْفُ وَاللَّامُ بِمَعْنَى الَّذِي فِي اسْمِ الْفَاعِلِ وَاسْمِ الْمَفْعُولِ، مِثْلُ: «الضَّارِبُ»، مَعْنَاهُ الَّذِي ضَرَبَ، وَ«الْمَضْرُوبُ» مَعْنَاهُ الَّذِي ضُرِبَ، وَذُو بِمَعْنَى الَّذِي فِي لُغَةِ بَنِي طَيِّ، نَحْوُ: «جَاءَنِي ذُو ضَرَبِكَ».

وَاعْلَمْ أَنَّ أَيُّ وَأَيَّةٌ مُعْرَبَانِ.

3. Исми мавсулалар, улар:

الَّذِي وَالَّذَانِ، وَالَّذَيْنِ، وَالَّذِي، وَالَّتَانِ، وَالَّتَيْنِ، وَاللَّاتِي، وَاللَّوَاتِي، وَمَا، وَمَنْ،
وَأَيُّ، وَأَيُّهُ، ال، دُو.

Булardan ал исми фоил ва исми мафъулдагина
келиб الَّذِي маъносини ифодалайди, мисол:

الضَّارِبُ وَالْمَضْرُوبُ — الَّذِي ضَرَبَ وَالَّذِي ضُرِبَ.

الَّذِي Бани Той қабиласи луғатидагина келиб
маъносини ифодалайди, мисол:

جَاءَنِي دُو ضَرَبَكَ.

Яъни الَّذِي ضَرَبَكَ.

Билгинки أَيُّ ва أَيُّهُ мўъробдир.

وَالرَّابِعُ: أَسْمَاءُ أَفْعَالٍ: وَهِيَ قِسْمَانِ:

الأوَّلُ: فِي مَعْنَى الأَمْرِ الحَاضِرِ، مِثْلُ: «رُوَيْدٌ»، وَ«بَلَةٌ»، وَ«حَيْهَلٌ»، وَ«هَلْمٌ».

وَالثَّانِي: فِي مَعْنَى الفِعْلِ المَاضِي، مِثْلُ: «هَيْهَاتَ»، وَ«شَتَّانَ».

4. Исм феъллар, улар икки қисмдир:

(1) – Ҳозирги замон амр феъли, мисол:

رُوَيْدًا، بَلَةً، حَيْهَلًا، هَلْمًا.

(2) – Мозий феъли маъносида келади, мисол:

هَيْهَاتَ، شَتَّانَ.

(Изоҳ: “муҳлат бер” маъносида, بَلَّهَ “тарк эт” маъносида, حَيَّهْلَ “бери кел” маъносида, هَلَّمَّ “келтир” маъносида келади. هَيْهَاتَ “узоқ бўлди” маъносида, شَتَّانَ “фарқ қилди” маъносида.)

Музореъ феъли маъносида келувчи исм феъллар камдир, масалан أَفَّ (дакки бериш маъносида). Ушбу оят бунга мисол:

«فَلَا تَقُلْ هُمَا أَفٌّ وَلَا تَنْهَرُهُمَا»

Маъноси: “Роббинг фақат Унинг Ўзигагина ибодат қилишингни ва ота-онага яхшилик қилишингни амр этди. Агар ҳузурингда уларнинг бирлари ёки икковлари ҳам кексаликка етсалар, бас, уларга «уфф» дема, уларга озор берма ва уларга яхши сўз айт!” (Исро 23).

Мозий феъли маъносида келувчи исм феълларга мисоллар: Ажабланиш маъносидаги آو، آو، яхшилаш маъносидаги بَخَّ ва “кифоя қилади” маъносидаги بَخَّلَ.)

وَإِلْحَامِسُنْ: أَسْمَاءُ الْأَصْوَاتِ مِثْلُ: «أُحُ أُحُ»، وَ«أُفُّ»، وَ«نَحَّ»، وَ«غَاقٌ».

5. Товушларнинг исмлари. Булар мустақил исмлар эмас, лекин улардан эшитилган товуш баъзи маъноларга далолат қилади. Мисол:

أَخْ أَخ، أُفْ، بَحَّ، نَحَّ، غَاقَ.

(Изоҳ: أَخْ أَخ йўталиш маъносида, أُفْ таассуф маъносида,

بَحَّ ҳурсандлик маъносида, نَحَّ туяни чўктиришида, غَاقَ қарганинг овозини ифодалаш учун ишлатилади. Шунингдек هَلَّا отни койишида, عَدَسَ ҳачирни койишида, قَبَّ қилич урилганда ишлатилади.)

وَالسَّادِسُ: أَسْمَاءُ الظُّرُوفِ، وَهِيَ قِسْمَانِ: زَمَانٌ، مَكَانٌ.

فَظَرْفُ الزَّمَانِ: مِثْلُ: إِذْ، وَإِذَا، وَمَتَى، وَكَيْفَ، وَأَيَّانَ، وَأَمْسَ، وَمُنْذُ، وَمُنْذُ، وَقَطُّ، وَعَوَظُ، وَقَبْلُ، وَبَعْدُ، إِذَا كَانَ مُضَافًا، وَالْمُضَافُ إِلَيْهِ مَحْدُوفًا مَنْوِيًّا.
وَوَظَرْفُ الْمَكَانِ: مِثْلُ: حَيْثُ، وَقُدَّامُ، وَتَحْتُ، وَفَوْقَ، إِذَا كَانَ مُضَافًا وَالْمُضَافُ إِلَيْهِ مَحْدُوفًا مَنْوِيًّا.

6. Зарфларнинг исми, улар икки қисмдир:

(1) – Зарфи замон, мисол:

إِذْ، إِذَا، مَتَى، كَيْفَ، أَيَّانَ، أَمْسَ، مُنْذُ، مُنْذُ، قَطُّ، عَوَظُ، قَبْلُ، بَعْدُ

قَبْلُ ва بَعْدُ лар ўзлари музоф бўлиб, музоф илайҳлари эса дилда бўлган ҳолда маҳзуф бўлганида мабний бўладилар, ушбу оят мисол:

«لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ»

“Ундан олдин ҳам, кейин ҳам барча иш Аллоҳдандир” (Рум сураси, 4-оят).

(2) – Зарфи макон, мисол:

حَيْثُ، قُدَّامُ، تَحْتُ، فَوْقُ.

Буларда ўзлари музоф бўлишлари, музоф илайҳлари эса дилда бўлган ҳолда маҳзуф бўлиши шарт қилинади.

(Изоҳ: *كَيْفَ* исми истифҳомдир. У Сийбавайҳ раҳимаҳуллоҳнинг наздларида зарфи замон бўлиб, доимо насб ҳолатида хабарга мутағаллиқ бўлади, мисол:

كَيْفَ أَنْتَ؟

Ёки ҳолга мутағаллиқ бўлади, мисол:

كَيْفَ جَاءَ خَالِدٌ.

Яъни *كَيْفَ* ёки хабар ёки ҳол сифатида эъробланади.

قَبْلُ ва بَعْدُлар музофун илайҳ зикр қилинган бўлса, мўъроб бўладилар. Агар маҳзуф бўлса, мабний бўладилар.

Матнда зикри келмаган зарфи замонлар:

بَيْنَا، بَيْنَمَا، الْآنَ، رَيْثَ، مَعَ، لَمَّا.

Матнда зикри келмаган зарфи маконлар:

أَنْتِي، لَدَى، لَدُنْ، أَيْنَ، دُونَ، عَلَى، مَعَ.

Бунга ушбу оят мисол:

«وَأَلْفَيَْا سَيِّدَهَا لَدَى الْبَابِ»

Маъноси: “Эшик олдида икковлари у (хотин)нинг хўжайинига дуч келишди” (Юсуф сураси, 25-оят).

Мулоҳаза қилинадики, مَعَ ҳам зарфи замон, ҳам зарфи макон учун келади. Замонга мисол ушбу оят:

«إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا»

Маъноси: “Албатта, бир қийинчилик билан осончилик бордир” (Шарҳ сураси, 6-оят).

Маконга мисол:

«أَنَا مَعَكَ».

Ушбу зарф мўъроб бўлиб, мансубдир. Лекин бир лугатда сукун ила келади ва сукунга мабний ҳолда насб ўрнида бўлади.)

وَالسَّابِعُ: أَسْمَاءُ الْكِنَايَاتِ، وَالْكِنَايَةُ قِسْمَانِ:

١ - إِمَّا عَنِ الْعَدَدِ، مِثْلُ: كَمْ، وَكَذَا،

٢ - وَإِمَّا عَنِ الْحَدِيثِ، مِثْلُ: كَيْتَ، وَذَيْتَ.

7. Киноя исмлар, мисол:

كَمْ، كَذَا

Булар ададдан киноя.

كَيْتَ، ذَيْتَ

Булар сўзлашдан киноя.

وَالثَّامِنُ: الْمُرَكَّبُ الْعَدَدِيُّ، مِثْلُ: أَحَدَ عَشَرَ.

8. Мураккаб бинойий, мисол:

أَحَدَ عَشَرَ.

Бунинг зикри маъноси тугал бўлмаган мураккаб ҳақидаги фаслда ўтди.

فَصْلٌ فِي أَقْسَامِ الْإِسْمِ

إِعْلَمَنَّ أَنَّ الْإِسْمَ ضَرْبَانِ: مَعْرِفَةٌ، وَنَكْرَةٌ.

فَالْمَعْرِفَةُ: مَا وُضِعَ لِشَيْءٍ مُعَيَّنٍ، وَهِيَ سَبْعَةٌ أَقْسَامٍ:

الْأَوَّلُ: الْمُضْمَرَاتُ،

وَالثَّانِي: الْأَعْلَامُ، مِثْلُ: «زَيْدٌ» وَ«عَمْرُو»،

وَالثَّلَاثُ: الْأَسْمَاءُ الْإِشَارَةُ،

وَالرَّابِعُ: الْأَسْمَاءُ الْمَوْصُولَاتُ،

وَبِقَايَ الْهَذَيْنِ الْقِسْمَيْنِ الْمُبْهَمَاتُ.

وَالْخَامِسُ: الْمَعْرَفُ بِالنِّدَاءِ، مِثْلُ: «يَا رَجُلُ»،

وَالسَّادِسُ: الْمَعْرَفُ بِالْأَلِفِ وَاللَّامِ، مِثْلُ: «الرَّجُلُ»،

وَالسَّابِعُ الْإِضَافَةُ إِلَى أَحَدِهِمَا، مِثْلُ: «غُلَامُهُ»، وَ«غُلَامُ زَيْدٍ»، وَ«غُلَامٌ هَذَا»

وَ«غُلَامٌ الَّذِي عِنْدِي»، وَ«غُلَامُ الرَّجُلِ».

ИСМНИНГ ҚИСМЛАРИ ҲАҚИДАГИ ФАСЛ

Билгинки исм икки турлидир: маърифа ва накра.

Маърифа: муайян нарса учун тайин қилинган лафздир. У етти навъга бўлинади:

1. Замирлар.
2. Аламлар, мисол: زَيْدٌ، عَمْرُو.
3. Исми ишоралар.
4. Исми мавсулалар.

Охирги икки навъни “мубҳам исмлар” деб аталади.

5. Нидо ила маърифа, мисол: يَا رَجُلٌ.
6. ال ила маърифа, мисол: الرَّجُلُ.

7. Юқорида зикр қилиб ўтилган олти навъдан бирига музоф бўлган лафз, мисол:

غُلَامُهُ، غُلَامُ زَيْدٍ، غُلَامٌ هَذَا، غُلَامٌ الَّذِي عِنْدِي، غُلَامُ الرَّجُلِ.

وَالنَّكْرَةُ: مَا وُضِعَ لِشَيْءٍ غَيْرِ مُعَيَّنٍ، مِثْلُ: «رَجُلٌ»، وَ«فَرَسٌ».

Накра: муайян нарса учун тайин қилинмаган лафздир, мисол: رَجُلٌ، فَرَسٌ.

ثُمَّ اعْلَمَنَّ أَنَّ الْإِسْمَ صِنْفَانِ:

١ - مُذَكَّرٌ،

٢ - وَمُؤَنَّثٌ.

فَالْمُذَكَّرُ: مَا لَيْسَ فِيهِ عِلَامَةُ التَّنْيِثِ، مِثْلُ: «رَجُلٌ».

وَالْمُؤَنَّثُ: مَا فِيهِ عِلَامَةُ التَّنْيِثِ، مِثْلُ: «امْرَأَةٌ».

Сўнгра билгинки исм икки турлидир: музаккар ва муаннас.

Музаккар: унда муаннаслик аломати бўлмаган исмдир, мисол: رَجُلٌ.

Муаннас: унда муаннаслик аломатларидан бири бўлган исм, мисол: امْرَأَةٌ.

وَعِلَامَةُ التَّنْيِثِ أَرْبَعَةٌ:

١ - التَّاءُ، مِثْلُ: «فَاطِمَةٌ» وَ«طَلْحَةُ»،

٢ - وَالْأَلِفُ الْمَقْصُورَةُ، مِثْلُ: «حُبْلَى»،

٣ - وَالْأَلِفُ الْمَمْدُودَةُ، مِثْلُ: «حَمْرَاءُ»،

٤ - وَالتَّاءُ الْمُقَدَّرَةُ، مِثْلُ: «أَرْضٌ»، كَانَتْ فِي الْأَصْلِ: أَرْضَةٌ، بِدَلِيلِ أَرْضِيَّةٍ، لِأَنَّ

التَّصْغِيرَ يَزِيدُ الْأَسْمَاءَ إِلَى أَصْلِهَا، وَيُسَمُّونَهُ مُؤَنَّثًا سَمَاعِيًّا.

Муаннаслик аломатлари тўртта:

1. Сўзнинг охирида ة бўлиши, мисол: $\text{طَلْحَةُ، فَاطِمَةُ}$.

2. Мақсур (чўзилмаган) “алиф”, мисол: حُبْلَى

3. Мамдуд (чўзилган) “алиф”, мисол: حَمْرَاءُ .

4. Такдирда бўлган ة , мисол: أَرْضٌ . Бу мисолнинг асли أَرْضَةٌ бўлиб бунинг далили أَرْضٌ нинг исми тасғиридир. أَرْضٌ нинг исми тасғири أَرْضَةٌ бўлиб исмлар исми тасғир қилинганда аслига қайтариладилар. Ушбу охирги қисм “самоъий муаннас” (муаннаслигига аломати бўлмагани учун муаннаслиги асл араблардан эшитиб билинган) деб аталади.

(Исми тасғир ўзбек тилида кичиклаштириш учун “ча” қўшимчаси қўшилгани каби араб тилида ясаладиган исмдир).

وَاعْلَمَ أَنَّ الْمُؤَنَّثَ عَلَى قِسْمَيْنِ:

١ - حَقِيقِيٌّ،

٢ - وَاللَّفْظِيُّ [مَجَازِيٌّ]

فَالْحَقِيقِيُّ: مَا يَكُونُ بِإِزَائِهِ حَيَوَانٌ مُدَكَّرٌ، مِثْلُ: «امْرَأَةٌ» بِإِزَائِهِ رَجُلٌ، وَ«نَاقَةٌ» بِإِزَائِهِ

جَمَلٌ.

وَاللَّفْظِيُّ [الْمَجَازِيُّ]: مَا لَا يَكُونُ بِإِزَائِهِ حَيَوَانٌ مُدَكَّرٌ، مِثْلُ: «ظُلْمَةٌ»، وَ«قُوَّةٌ» [أَوْ فِيهِ
عَلَامَةٌ مِنْ عِلْمَاتِ التَّأْنِيثِ وَيَدُلُّ عَلَى مُدَكَّرٍ، مِثْلُ: «حَمْرَةٌ»].

Билгинки, муаннас икки турлидир: ҳақиқий ва лафзий (мажозий).

Ҳақиқий муаннас: Инсон ва ҳайвондан бўлган музаккарнинг зидди бўлган нарсадир.

Мисол: امْرَأَةٌ муаннас, унинг зидди رَجُلٌ бўлиб у музаккардир. Яна نَاقَةٌ (урғочи туя) муаннас, унинг зидди جَمَلٌ (эркак туя) бўлиб у музаккардир.

Лафзий муаннас: Инсон ва ҳайвондан бўлган музаккарнинг зидди бўлмаган нарсадир. Мисол: ظُلْمَةٌ (зулмат), قُوَّةٌ (қувват). (Ёки унда таънис аломатларидан бир аломат бўлиб ўзи музаккарга далолат қилади, мисол: حَمْرَةٌ).

ثُمَّ اعْلَمْ أَنَّ الْإِسْمَ عَلَى ثَلَاثَةِ أَصْنَافٍ:

١ - وَاحِدٌ،

٢ - وَمُنْتَهَى،

٣ - وَمَجْمُوعٌ.

فَالْوَّاحِدُ: مَا يَدُلُّ عَلَى الْوَاحِدِ، مِثْلُ: «رَجُلٌ».

وَالْمُثَنِّي: مَا يَدُلُّ عَلَى الْإِثْنَيْنِ بِلُحُوقِ الْأَلْفِ أَوْ الْيَاءِ الْمَفْتُوحِ مَا قَبْلَهَا، وَالثُّونُ الْمَكْسُورَةُ فِي آخِرِهِ، مِثْلُ: «رَجُلَانِ»، وَ«رَجُلَيْنِ».

وَالْمَجْمُوعُ: مَا يَدُلُّ عَلَى مَا فَوْقَ الْإِثْنَيْنِ بِسَبَبِ التَّغْيِيرِ فِي وَاحِدِهِ، وَقَدْ يَكُونُ التَّغْيِيرُ لَفْظًا، مِثْلُ: «رِجَالٌ» وَتَقْدِيرًا، مِثْلُ: «فُلُكُ»، وَاحِدُهُ فُلُكٌ عَلَى وَزْنِ قُفْلٍ وَجَمْعُهُ: فُلُكٌ أَيْضًا عَلَى وَزْنِ أُسْدٍ.

Билгинки, исм уч синфдир: муфрад, мусанно ва жамъ.

Муфрад: бир донага далолат қилган исм, мисол: رَجُلٌ (бир эркак).

Мусанно: Ўзидан олдинги ҳарф фатҳали бўлган, ўзи зиёда бўлган ا ёки ي ва ўзи зиёда бўлган ҳолда касрали бўлган ن ила икки дона нарсага далолат қилган исм. Мисол: رَجُلَانِ (икки эркак), رَجُلَيْنِ (наиб ва жор ҳолати).

Жамъ: Муфрадида ўзгариш бўлган ҳолда иккидан кўп нарсага далолат қилган исмдир. Бу ҳолат лафзан бўлади, мисол رِجَالٌ (рижлнинг жамъи). Ёки тақдиран бўлади, мисол: فُلُكٌ, ушбу исм жамъ сийғасида келган бўлиб أُسْدٌ (шер, йўлбарс)нинг жамъ сийғаси бўлмиш

Сулосий вазнларда жамъи таксирнинг вазнлари эшитиб билинади, бу вазнларда уларни қиёслаб чиқариб бўлмайди.

Рубобий ва хумосий вазнларда **فَعَالِل** вазнида келади, мисол:

جَعْفَرٌ - جَعَاْفِرٌ، جَحْمَرِشٌ - جَحَامِرٌ.

Хумосийдаги исмнинг жамъи таксирида охириги бешинчи ҳарф ҳазф қилинади.

(**Изоҳ:** *جَحْمَرِشٌ* сўзи оғир ва жуссаси катта бўлган ёки қариб қолган аёлга нисбатан ишлатилади. Шунингдек ёши катта туяга нисбатан ҳам ишлатилади).

وَجَمْعُ التَّصْحِيحِ: مَا لَا يَتَغَيَّرُ فِيهِ بِنَاءٌ وَاحِدِهِ، وَهُوَ قِسْمَانِ:

١ - جَمْعُ الْمَذْكَرِ،

٢ - وَجَمْعُ الْمَوْثِثِ.

فَجَمْعُ الْمَذْكَرِ: مَا أُحِقَّ بِآخِرِهِ وَآوُ مَضْمُومٌ مَا قَبْلَهَا، أَوْ يَاءٌ مَكْسُورٌ مَا قَبْلَهَا، وَنُونٌ مَفْتُوحَةٌ فِي آخِرِهِ، مِثْلُ: «مُسْلِمُونَ» وَ«مُسْلِمِينَ»، [وَيُسَمَّى جَمْعَ الْمَذْكَرِ السَّالِمِ].

وَجَمْعُ الْمَوْثِثِ: مَا أُحِقَّ بِآخِرِهِ أَلْفٌ وَتَاءٌ، مِثْلُ: «مُسْلِمَاتٌ»، [وَيُسَمَّى جَمْعَ الْمَوْثِثِ السَّالِمِ].

Жамъи саҳиҳ: Исмни унга ўтказилганда бирлик кўриниши соғлом қоладиган жамъдир. У икки қисм бўлади:

1. Жамъи музаккари солим.
2. Жамъи муаннаси солим.

Жамъи музаккари солим: Охирига ўзидан олдинги ҳарф заммали бўлган و ёки ўзидан олдинги ҳарф касрали бўлган ي билан фатҳали бўлган ن зиёда қилинган жамъдир, мисол:

مُسْلِمُونَ، مُسْلِمِينَ.

Жамъи муаннаси солим: Охирига ا ва ت зиёда қилинган жамъдир, мисол: مُسْلِمَاتٌ. (Зиёда қилинган ушбу ت муфраддаги ة ҳазф қилинган келтирилган. Шунинг учун مُسْلِمَةٌнинг жамъи مُسْلِمَاتٌ бўлган).

وَاعْلَمَ أَنَّ الْجُمُعَ نَوْعَانِ؛ بِإِعْتِبَارِ الْمَعْنَى:

١ - جَمْعُ الْقَلَّةِ،

٢ - وَجَمْعُ الْكَثْرَةِ.

Билгинки, жамъ маъно жиҳатидан икки навлидир:

1. Жамъи қиллат (Озлик жамъи).

2. Жамъи касрат (Кўплик жамъи).

فَجَمْعُ الْقَلَّةِ: مَا يُطْلَقُ عَلَى الْعَشْرَةِ وَمَا تَحْتَهَا، وَأَبْنَيْتُهُ أَرْبَعٌ:

١ - أَفْعَلٌ، مِثْلُ: «أَكْلَبٌ»،

٢ - وَأَفْعَالٌ، مِثْلُ: «أَقْوَالٌ»،

٣ - وَأَفْعَلَةٌ، مِثْلُ: «أَعْوَنَةٌ»،

٤ - وَفَعْلَةٌ، مِثْلُ: «غَلْمَةٌ».

وَجَمْعُ التَّصْحِيحِ بِلاَ أَلْفٍ وَلاَ يَعْني مُسْلِمُونَ وَمُسْلِمَاتٌ، فَالْمَجْمُوعَةُ سِتَّةٌ أَوْزَانٍ.

وَجَمْعُ الْكَثْرَةِ مَا يُطْلَقُ عَلَى مَا فَوْقَ الْعَشْرَةِ، وَأَوْزَانُهُ مَا عَدَا الْأَوْزَانَ الْمَذْكُورَةَ (٢).

Жамъи қиллат (Озлик жамъи): ўнтадан кам бўлган кўпликка далолат қилувчи жамъ. Унинг тўртта вазни бор:

أَفْعَلٌ - أَكْلَبٌ، أَفْعَالٌ - أَقْوَالٌ، أَفْعَلَةٌ - أَعْوَنَةٌ، فَعْلَةٌ - غَلْمَةٌ.

каби солим жамъларга ال кирмаганда ўлар ҳам жамъи қиллатга далолат қиладилар. Шунда жамъи қиллатнинг вазнларининг умумий сони олтита бўлади.

Жамъи касрат (Кўплик жамъи): Ўнта ва ундан кўпга далолат қилувчи жамъ. Унинг вазнлари

юқорида санаб ўтилганлардан бошқа барча вазнлардир.

Изоҳ: Жамъи касратнинг вазнлари кўндир, уларнинг кўп ишлатиладиганлари қуйидагилар:

فُعْلٌ - حُمْرٌ، فُعْلٌ - كُتِبَ، فَعْلٌ - قَطَعَ، فَعْلَةٌ - قُضَاةٌ، فَعْلَةٌ - سَحَرَةٌ، فَعْلَى -
 مَرَضَى، فَعْلَةٌ - دَبَبَةٌ، فُعْلٌ - رَزَعٌ، فِعَالٌ - كِتَابٌ، فُعُولٌ - قُلُوبٌ، فِعْلَانٌ - غِلْمَانٌ،
 فَعْلَانٌ - عَضْبَانٌ، فُعْلَاءٌ - نُبَهَاءٌ، أَفْعَلَاءٌ - أَنْبِيَاءٌ.

فَصْلٌ فِي إِعْرَابِ الْأِسْمِ

إِعْلَمَنَّ أَنَّ إِعْرَابَ الْأِسْمِ ثَلَاثَةٌ:

١ - رَفْعٌ،

٢ - وَنَصْبٌ،

٣ - وَجَرٌ.

ИСМ ЭЪРОБИ ҲАҚИДАГИ ФАСЛ

Билгинки, исмнинг эъроби уч турлидир:

1. Рафъ.

2. Насб.

3. Жор.

وَالْأَسْمُ الْمُتَمَكِّنُ سِتَّةَ عَشَرَ قِسْمًا بِاعْتِبَارِ وُجُوهِ الْإِعْرَابِ:

الْأَوَّلُ: الْمَفْرَدُ الْمُنْصَرَفُ الصَّحِيحُ، مِثْلُ: «زَيْدٌ».

Мутамаккин исм эъроб кўринишлари жиҳатидан ўн олти қисмга бўлинади:

1. Муфрад мунсариф саҳиҳ исм, мисол: زَيْدٌ.

(Наҳв истилоҳида: Охирида ҳарфи иллат бўлмаган исм).

وَالثَّانِي: الْمَفْرَدُ الْمُنْصَرَفُ الْجَارِي مَجْرِي الصَّحِيحِ، مِثْلُ: «دَلُوٌّ».

2. Муфрад мунсариф бўлиб, саҳиҳ каби бўлган исм, мисол: دَلُوٌّ. (Охирида ўзидан олдинги ҳарф сукунли бўлган و ёки ي ҳарфлари бўлган исм).

وَالثَّلَاثُ: الْجَمْعُ الْمَكْسَرُ الْمُنْصَرَفُ، مِثْلُ: «رِجَالٌ».

وَتُرْفَعُ هَذِهِ الثَّلَاثَةُ وَعَلَامَةٌ رَفَعَهَا: الضَّمَّةُ، وَتُنْصَبُ وَعَلَامَةٌ نَصَبَهَا: الْفَتْحَةُ، وَتُجْرُ
 وَعَلَامَةٌ جَرَّهَا: الْكَسْرَةُ، كَمَا فِي «جَاءَنِي زَيْدٌ وَدَلُّوْا رِجَالًا»، وَ«رَأَيْتُ زَيْدًا وَدَلُّوْا رِجَالًا»،
 وَ«مَرَرْتُ بِزَيْدٍ وَدَلُّوْا رِجَالًا».

3. Жамъи таксир мунсариф исм, мисол: رِجَالٌ.
 (Жамъи таксир бу ерда “мунсариф” дейилишига сабаб жамъи таксирнинг мунсариф бўлмагани ҳам борлигидандир, мисол: مَصَابِيحُ).

Ушбу уч қисм замма ила рафъ бўлади, фатҳа ила насб бўлади ва касра ила жор бўлади.

Мисоллар:

جَاءَنِي زَيْدٌ، هَذَا دَلُّوْا، جَاءَنِي رِجَالٌ. رَأَيْتُ زَيْدًا، رَأَيْتُ دَلُّوْا، رَأَيْتُ رِجَالًا. مَرَرْتُ بِزَيْدٍ،
 مَرَرْتُ بِدَلُّوْا، مَرَرْتُ بِرِجَالٍ.

وَالرَّابِعُ: جَمْعُ الْمُؤَنَّثِ السَّلْمِ؛ رَفَعُهُ بِالضَّمَّةِ، وَنَصَبُهُ وَجَرُّهُ بِالْكَسْرَةِ، مِثْلُ: «هُنَّ
 مُسَلِمَاتٌ» وَ«رَأَيْتُ مُسَلِمَاتٍ» وَ«مَرَرْتُ بِمُسَلِمَاتٍ».

4. Жамъи муаннаси солим, замма ила рафъ бўлади, касра ила насб ва жор бўлади, мисол:

هُنَّ مُسَلِمَاتٌ، رَأَيْتُ مُسَلِمَاتٍ، مَرَرْتُ بِمُسَلِمَاتٍ.

وَالْحَامِسُ: غَيْرُ الْمُنْصَرِفِ؛ وَهُوَ اسْمٌ يَكُونُ فِيهِ سَبَبَانِ مِنْ أَسْبَابِ مَنْعِ الصَّرْفِ.
وَأَسْبَابُهُ تِسْعَةٌ:

١ - عَدْلٌ،

٢ - وَوَصْفٌ،

٣ - وَتَأْنِيثٌ،

٤ - وَمَعْرِفَةٌ،

٥ - وَعُجْمَةٌ،

٦ - وَجَمْعٌ،

٧ - وَتَرْكِيبٌ،

٨ - وَوُزْنُ فِعْلٍ،

٩ - وَالْفُ وَنُونُ زَائِدَتَانِ؛

مِثْلُ: «عُمَرُ» وَ«أَحْمَرُ» وَ«طَلْحَةُ» وَ«زَيْنَبُ» وَ«إِبْرَاهِيمُ» وَ«مَسَاجِدُ»
وَ«مَعْدِيكِرَبُ» وَ«أَحْمَدُ» وَ«عِمْرَانُ».

رَفَعُهُ بِالضَّمَّةِ، وَنَصَبُهُ وَجَرُّهُ بِالْفَتْحَةِ، نَحْوُ: «جَاءَنِي عُمَرُ» وَ«رَأَيْتُ عُمَرَ» وَمَرَرْتُ
بِعُمَرَ».

5. Мунсариф бўлмаган исм. У сарфдан ман этувчи сабаблардан иккисини ёки икки сабаб ўрнини босувчи бир сабабни ўзида мужассам этган исмдир. Сарфдан ман этувчи сабаблар тўққизтадир:

(1) адл, (2) васф, (3) таънис, (4) маърифа, (5) ажамийлик, (6) жамъ, (7) таркиб, (8) феъл вазни, (9) зоида | ва ن.

Буларга тартиб рақамларига мувофиқ мисоллар:

(1) عُمَرُ (2) أَحْمَرُ (3) طَلْحَةُ (4) زَيْنَبُ (5) إِبْرَاهِيمُ (6) مَسَاجِدُ (7) مَعْدِيكِرِبَ (8) أَحْمَدُ (9) عِمْرَانُ.

Мунсариф бўлмаган исм замма ила рафъ қилинади, касра ила насб ва жор қилинади, мисол:

جَاءَ عُمَرُ، رَأَيْتُ عُمَرَ، مَرَرْتُ بِعُمَرَ.

وَالسَّادِسُ: الْأَسْمَاءُ السِّتَّةُ الْمَكْبَرَةُ؛ مُضَافَةً إِلَى غَيْرِ يَاءِ الْمُتَكَلِّمِ وَهِيَ: أَبٌ، وَأَخٌ، وَحَمٌّ، وَهَنْ، وَفَمٌّ، وَذُو مَالٍ.

رَفَعُهَا: بِالْوَاوِ، وَنَصَبُهَا: بِالْأَلِفِ، وَجَرُّهَا: بِالْيَاءِ، مِثْلُ: «جَاءَ أَبُوكَ»، وَ«رَأَيْتُ أَبَاكَ»، وَ«مَرَرْتُ بِأَبِيكَ» [وَكَذَا الْبَوَاقِي].

6. Тасғир қилинмаган, бирликда келган ва ي мутакаллимдан бошқага изофа қилинган олти исм, улар:

أَبٌ، أَخٌ، حَمٌّ، هُنٌّ، فَمٌّ، ذُو مَالٍ.

Ушбу исмлар و ила рафъ, ا ила насб ва ي ила жор қилинади. Мисоллар:

جَاءَ أَبُوكَ، رَأَيْتُ أَبَاكَ، مَرَرْتُ بِأَبِيكَ.

(“Тасғир қилинмаган, бирликда келган ва ي мутакаллимдан бошқага изофа қилинган” дейилишидан мурод ушбу исмлар тасғир қилинганда замма, фатҳа ва касра ила эробланади. Ушбу исмлар таснияда келганда тасния исмлар эъроби ила эъробланади. Ушбу исмлар жамъ бўлиб келганда жамъ исмлар эъроби ила эъробланади.

Ушбу исмлар изофадан холи бўлганда муфрад мунсариф саҳиҳ исмлар каби эъробланади, мисол:

جَاءَنِي أَخٌ، رَأَيْتُ أَخًا، مَرَرْتُ بِأَخٍ.

Ушбу исмлардан бўлган ذُو замир исмларга изофа қилинмайди, масалан ذُوهُ дейилмайди, балки ذُو مَالٍ дейилади.

Ушбу исмларнинг аввалги тўрттасининг охиридан و ҳазф қилинган. Уларнинг асл кўринишлари:

أَبُو، أَخُو، هُنُو، حَمُو.

Бешинчи исмнинг асли *فُوهُ* бўлиб *و* ҳарфи *م* га алмаштирилган. Ушбу исм изофа қилинганда *و* қайтарилади, мисол: *فُوكَ*.)

(Изоҳ: Ушбу олти исм *ي* мутакаллимга изофа қилинса *ي* дан олдинги ҳарфда тақдирда бўлган ҳаракатлар ила эъробланади, мисоллар:

(*جَائِي أَبِي، رَأَيْتُ أَبِي، مَرَرْتُ بِأَبِي*)..

السَّابِعُ: الْمُثَنِّي، كَ: «رَجُلَيْنِ».

7. Мусанно, мисол:

رَجُلَانِ، إِمْرَأَتَانِ.

وَالثَّامِنُ: كِلَا وَكِلْتَا؛ مُضَافَيْنِ إِلَى مُضَمَّرٍ.

8. Замирга музоф бўлган *كِلا* ва *كِلتا*.

(Изоҳ: *كِلا* ва *كِلتا* зоҳир исмга изофа қилинганда мабний бўлади, мисоллар:

جَاءَ كِلَا الرَّجُلَيْنِ، وَرَأَيْتُ كِلَا الرَّجُلَيْنِ، وَمَرَرْتُ بِكِلَا الرَّجُلَيْنِ.

Бундан бошқа ҳолатларда улар муъроб бўладилар).

وَالتَّاسِعُ: اِثْنَانِ، وَاثْنَتَانِ.

رَفَعُهَا: بِالْأَلْفِ، وَنَصَبُهَا وَجَرُّهَا: بِأَلْيَاءِ الْمَفْتُوحِ مَا قَبْلَهَا، كَمَا فِي: «جَاءَ رَجُلَانِ وَكِلَاهُمَا وَاثْنَانِ»، وَ«رَأَيْتُ رَجُلَيْنِ وَكِلَيْهِمَا وَاثْنَيْنِ»، وَ«مَرَرْتُ بِرَجُلَيْنِ وَكِلَيْهِمَا وَاثْنَيْنِ».

9. اِثْنَانِ ва اِثْنَتَانِ.

Ушбу охирги уч қисм а ила рафъ қилинади ва ўзидан олдинги ҳарф фатҳали бўлган ي ила насб ва жор қилинади. Мисол:

جَاءَ رَجُلَانِ، جَاءَ اِمْرَاتَانِ، جَاءَ كِلَاهُمَا، جَاءَتْ كِلْتَاهُمَا، جَاءَتْ اِثْنَانِ، جَاءَتْ اِثْنَتَانِ.
رَأَيْتُ رَجُلَيْنِ، رَأَيْتُ اِمْرَاتَيْنِ، رَأَيْتُ كِلَيْهِمَا، رَأَيْتُ كِلْتَيْهِمَا، رَأَيْتُ اِثْنَيْنِ، رَأَيْتُ اِثْنَتَيْنِ. مَرَرْتُ بِرَجُلَيْنِ، مَرَرْتُ بِاِمْرَاتَيْنِ، مَرَرْتُ بِكِلَيْهِمَا، مَرَرْتُ بِكِلْتَيْهِمَا، مَرَرْتُ بِاِثْنَيْنِ، مَرَرْتُ بِاِثْنَتَيْنِ.

وَالْعَاشِرُ: جَمْعُ الْمُدَّكَّرِ السَّلَامِ، مِثْلُ: «مُسْلِمُونَ».

10. Жамъи музаккари солим, мисол: مُسْلِمُونَ.

وَالْحَادِي عَشَرَ: أُوْلُو.

11. أُوْلُو (бу исм дунинг лафзидан бўлмаган жамъидир).

وَالثَّانِي عَشَرَ: عِشْرُونَ إِلَى تِسْعِينَ.

رَفْعُهَا: بِالْأَوَّلِ الْمَضْمُونِ مَا قَبْلَهَا، وَنَصْبُهَا وَجَرُّهَا: بِالْيَاءِ الْمَكْسُورِ مَا قَبْلَهَا، نَحْوُ:

«جَاءَ مُسْلِمُونَ وَأُولُو مَالٍ وَعِشْرُونَ رَجُلًا» وَ«رَأَيْتُ مُسْلِمِينَ وَأُولِي مَالٍ وَعِشْرِينَ

رَجُلًا» وَ«مَرَرْتُ بِمُسْلِمِينَ وَأُولِي مَالٍ وَعِشْرِينَ رَجُلًا».

12. “Ўнталик”ларнинг адади عِشْرُونَ дан تِسْعُونَ гача.

Ушбу охирги уч қисм ўзидан олдинги ҳарф заммали бўлган و ила рафъ қилинади ва ўзидан олдинги ҳарф касрали бўлган ي ила насб ва жор қилинади. Мисол:

جَاءَ مُسْلِمُونَ، جَاءَ أُوْلُو مَالٍ، جَاءَ عِشْرُونَ رَجُلًا. رَأَيْتُ مُسْلِمِينَ، رَأَيْتُ أُوْلِي مَالٍ،

رَأَيْتُ عِشْرِينَ رَجُلًا. مَرَرْتُ بِمُسْلِمِينَ، مَرَرْتُ بِأُولِي مَالٍ، مَرَرْتُ بِعِشْرِينَ رَجُلًا.

وَالثَّلَاثُ عَشَرَ: الْأِسْمُ الْمَقْصُورُ؛ وَهُوَ مَا فِي آخِرِهِ أَلِفٌ مَقْصُورٌ، كَ «مُوسَى».

13. Исми мақсур – охирида мақсура алиф (ى) бўлган исмдир, мисол:

مُوسَى، عِيسَى، حُبْلَى، بُشْرَى.

وَالرَّابِعُ عَشَرَ: غَيْرُ جَمْعِ الْمَذْكَرِ السَّلَامِ؛ مُضَافًا إِلَى يَاءِ الْمُتَكَلِّمِ، كَ «غُلَامِي». رَفَعُهُمَا: بِتَقْدِيرِ الضَّمَّةِ، وَنَصْبُهُمَا: بِتَقْدِيرِ الْفَتْحَةِ، وَجَرُّهُمَا: بِتَقْدِيرِ الْكَسْرِ مِنْ غَيْرِ فَرْقٍ فِي اللَّفْظِ، مِثْلُ: «جَاءَ مُوسَى وَغُلَامِي»، وَ«رَأَيْتُ مُوسَى وَغُلَامِي»، وَ«مَرَرْتُ بِمُوسَى وَغُلَامِي».

14. Мутакаллим ىсига музоф бўлган, жамъи музаккари солим бўлмаган исм, мисол: غُلَامِي.

Ушбу охирги икки қисм тақдирдаги замма ила рафъ қилинади, тақдирдаги фатҳа ила насб қилинади, тақдирдаги касра ила жор қилинади. Лафз эса ҳар қандай ҳолатда ҳам бир кўринишда бўлади, мисол:

جَاءَ مُوسَى، جَاءَ غُلَامِي. رَأَيْتُ مُوسَى، رَأَيْتُ غُلَامِي. مَرَرْتُ بِمُوسَى، مَرَرْتُ بِغُلَامِي.

وَالْحَامِسُ عَشَرَ: الْأِسْمُ الْمُنْقُوصُ؛ وَهُوَ مَا فِي آخِرِهِ يَاءٌ مَكْسُورَةٌ مَا قَبْلَهَا، كَ
«الْقَاضِي».

رَفْعُهُ: بِتَقْدِيرِ الضَّمَّةِ، وَنَصْبُهُ: بِالْفَتْحَةِ اللَّفْظِيَّةِ، وَجَرُّهُ: بِتَقْدِيرِ الْكَسْرِ، مِثْلُ: «جَاءَ
الْقَاضِي» وَ«رَأَيْتُ الْقَاضِي» وَ«مَرَرْتُ بِالْقَاضِي».

15. Исми ноқис, яна “исми манқус” деб ҳам аталади. Ушбу исмнинг охирида ўзидан олдинги ҳарф касрали бўлган ي бўлади, мисол: القَاضِي.

Тақдирдаги замма ила рафъ қилинади, зоҳир фатҳа ила насб қилинади ва тақдирдаги касра ила жор қилинади. Мисол:

جَاءَ الْقَاضِي، رَأَيْتُ الْقَاضِي، مَرَرْتُ بِالْقَاضِي.

وَالسَّادِسُ عَشَرَ: جَمْعُ الْمَذْكَرِ السَّامِّ؛ مُضَافًا إِلَى يَاءِ الْمُتَكَلِّمِ، كَ «مُسْلِمِي».

رَفْعُهُ: بِتَقْدِيرِ الْوَاوِ، وَنَصْبُهُ وَجَرُّهُ: بِالْيَاءِ الْمَكْسُورِ مَا قَبْلَهَا، مِثْلُ: «هَؤُلَاءِ
مُسْلِمِي»؛ تَقْدِيرُهُ: مُسْلِمُوِي، سَقَطَتِ التَّوْنُ بِالْإِضَافَةِ، فَاجْتَمَعَتِ الْوَاوُ وَالْيَاءُ فِي كَلِمَةٍ
وَاحِدَةٍ، وَالْأُولَى مِنْهُمَا سَاكِنَةٌ، فَقَلِبَتِ الْوَاوُ يَاءً، وَأُدْغِمَتِ الْيَاءُ فِي الْيَاءِ، وَأُبْدِلَتْ ضَمَّةُ
الْمِيمِ كَسْرَةً رِعَايَةً لِلْيَاءِ، فَصَارَ مُسْلِمِي، وَ«رَأَيْتُ مُسْلِمِي» وَ«مَرَرْتُ بِمُسْلِمِي».

16. Мутакаллим $ي$ сига музоф бўлган жамъи музаккари солим, мисол: $مُسْلِمِيَّ$.

Ушбу исм тақдирдаги $و$ ила рафъ қилинади, мисол: $مُسْلِمِيَّ$. Бу мисолда асл кўриниш $مُسْلِمُوِيَّ$ бўлиб $ن$ ҳарфи $ي$ га изофа бўлгани учун ҳазф қилинган. Шунда $و$ ва $ي$ бир жойда жам бўлган ва улардан биринчиси сукунли бўлгани учун $ي$ га алмаштирилиб, икки $ي$ бир–бирига идғом қилинган. Сўнгра $م$ даги замма $ي$ га муносиб бўлиши учун касрага алмаштирилганда $مُسْلِمِيَّ$ ҳосил бўлган.

Ўзидан олдинги ҳарф касрали бўлган $ي$ ила насб ва жор қилинади, мисол:

رَأَيْتُ مُسْلِمِيَّ، مَرَرْتُ بِمُسْلِمِيَّ.

فَصْلٌ فِي إِعْرَابِ الْمُضَارِعِ

وَاعْلَمَ أَنَّ إِعْرَابَهُ ثَلَاثَةٌ:

١ - رَفْعٌ،

٢ - وَنَصْبٌ،

МУЗОРЕЪНИНГ ЭЪРОБИ ҲАҚИДАГИ ФАСЛ

Билгинки музореънинг эъроби уч турлидир:

1. Рафъ.
2. Насб
3. Жазм.

وَالْفِعْلُ الْمَضَارِعُ أَرْبَعَةٌ أَفْسَامٌ بِاعْتِبَارِ وُجُوهِ الإِعْرَابِ:

الأوَّلُ: الصَّحِيحُ الْمَجْرَدُ مِنَ الضَّمِيرِ الْبَارِزِ الْمَرْفُوعِ، وَذَلِكَ لِلشَّيْئَةِ، وَجَمْعِ الْمُدَّكَّرِ،
وَالْمُفْرَدَةِ الْمُؤَنَّثَةِ الْمُخَاطَبَةِ.

فَرَفَعُهُ: بِالضَّمَّةِ، وَنَصَبُهُ: بِالْفَتْحَةِ وَجَزَمُهُ: بِالسُّكُونِ، مِثْلُ: «هُوَ يَضْرِبُ» وَ«لَنْ
يَضْرِبَ» وَ«لَمْ يَضْرِبْ».

Музореъ феъли эъроб жихатидан тўрт қисмга бўлинади:

1. Тасния, жамъи музаккари ғоиб ва жамъи музаккари ҳозирлардан иборат бўлган зоҳир, марфуъ замирлар ва мухотаба замиридан холи бўлган саҳиҳ

феъл. Замма ила рафъ бўлади, фатҳа ила насб бўлади
ва суқун ила жазм бўлади, мисол:

هُوَ يَضْرِبُ، لَنْ يَضْرِبَ، لَمْ يَضْرِبْ.

وَالثَّانِي: الْمَفْرَدُ الْمُعْتَلُّ الْوَاوِيُّ، مِثْلُ: «يَعْزُو» وَالْيَائِيُّ، مِثْلُ: «يَرْمِي».

رَفْعُهَا: بِتَقْيِيدِ الضَّمَّةِ، وَنَصْبُهَا: بِالْفَتْحَةِ اللَّفْظِيَّةِ، وَجَزْمُهَا: بِحَذْفِ اللَّامِ، مِثْلُ: «هُوَ

يَعْزُو وَيَرْمِي»، وَ«لَنْ يَعْزُو» وَ«لَنْ يَرْمِي»، وَ«لَمْ يَعْزُو» وَ«لَمْ يَرْمِ».

2. و ва ى ила иллатли бўлган муфрад музореъ
феъли, мисол:

يَعْزُو، يَرْمِي.

Тақдирдаги замма ила рафъ қилинадилар, зоҳир
фатҳа ила насб қилинадиладар ва калима вазнидаги
лни (феълларнинг охиридаги و ва ى ҳарфларини) ҳазф
қилиш ила жазм қилинади. Мисол:

هُوَ يَعْزُو، هُوَ يَرْمِي، لَنْ يَعْزُو، لَنْ يَرْمِي، لَمْ يَعْزُو، لَمْ يَرْمِ.

وَالثَّلَاثُ: الْمَفْرَدُ الْمُعْتَلُّ الْآخِرُ بِالْأَلِفِ، مِثْلُ: «يَرْضَى».

رَفَعُهُ: بِتَقْدِيرِ الضَّمَّةِ، وَنَصْبُهُ: بِتَقْدِيرِ الْفَتْحَةِ، وَجَزْمُهُ: بِحَذْفِ اللَّامِ [أَيَّ حَرْفِ الْعِلَّةِ الْأَلِفِ]، مِثْلُ: «هُوَ يَرْضَى»، وَ«لَنْ يَرْضَى»، وَ«لَمْ يَرْضَ».

3. “Алиф” (ى) ила иллатли бўлган муфрад музореъ феъли, мисол: يَرْضَى.

(Билгинки, наҳв олимлари наздида “алиф” (ى) ила иллатли бўлган муфрад музореъ феъли охиридаги “алиф” (ى) ва ي дан бадал қилинган (алмаштирилган) бўлади. Бу ҳолат фақат музореъ феълида рўй беради. Сарф олимлари истилоҳида “алиф” (ى) ила иллатли бўлган муфрад музореъ феъли мавжуд эмас, зеро у و ва ي ила иллатли бўлган музореъ феълидандир).

Тақдирдаги замма ила рафъ қилинади, тақдирдаги фатҳа ила насб қилинади ва калима вазнидаги لни (феълнинг охиридаги “алиф” (ى) ҳарфини) ҳазф қилиш ила жазм қилинади.

Мисол:

هُوَ يَرْضَى، لَنْ يَرْضَى، لَمْ يَرْضَ.

وَالرَّابِعُ: الصَّحِيحُ أَوْ الْمُعْتَلُّ بِالْمُضْمَرَاتِ وَالنُّونَاتِ الْمَدْكُورَةِ.

رَفَعُهُمَا: بِإِثْبَاتِ النُّونِ، كَمَا تَقُولُ فِي التَّنْبِيَةِ: «هُمَا يَضْرِبَانِ، وَيَعْرُوانِ، وَيَبْرُمِيَانِ،

وَيَرْضِيَانِ»، [وَ«أَنْتُمَا تَضْرِبَانِ، وَتَعْرُوانِ، وَتَرْمِيَانِ، وَتَرْضِيَانِ»]؛

وَتَقُولُ فِي الْجَمْعِ الْمُدَّكَّرِ: «هُمْ يَضْرِبُونَ، وَيَغْزُونَ، وَيَرْمُونَ، وَيَرْضُونَ»، [وَأَنْتُمْ تَضْرِبُونَ، وَتَغْزُونَ، وَتَرْمُونَ، وَتَرْضُونَ]؛

وَتَقُولُ فِي الْمَفْرَدَةِ الْمُؤَنَّثَةِ الْمُخَاطَبَةِ: «أَنْتِ تَضْرِبِينَ، وَتَغْزِينَ، وَتَرْمِينَ، وَتَرْضِينَ».

وَنَصْبُهُمَا وَجَزْمُهُمَا: بِإِسْقَاطِ النُّونِ، كَمَا تَقُولُ فِي التَّشْبِيهِ: «لَنْ يَضْرِبَا» وَ«لَنْ يَغْزُوا» وَ«لَنْ يَرْمِيَا» وَ«لَنْ يَرْضِيَا»، وَ«لَمْ يَضْرِبَا» وَ«لَمْ يَغْزُوا» وَ«لَمْ يَرْمِيَا» وَ«لَمْ يَرْضِيَا»؛

وَتَقُولُ فِي الْجَمْعِ الْمُدَّكَّرِ: «لَنْ يَضْرِبُوا» وَ«لَنْ يَغْزُوا» وَ«لَنْ يَرْمُوا»، وَ«لَنْ يَرْضُوا» وَ«لَمْ يَضْرِبُوا»، وَ«لَمْ يَغْزُوا» وَ«لَمْ يَرْمُوا»، وَ«لَمْ يَرْضُوا»؛

وَتَقُولُ فِي الْمَفْرَدَةِ الْمُؤَنَّثَةِ الْمُخَاطَبَةِ: «لَنْ تَضْرِبِي» وَ«لَنْ تَغْزِي» وَ«لَنْ تَرْمِي» وَ«لَنْ تَرْضِي»، وَ«لَمْ تَضْرِبِي» وَ«لَمْ تَغْزِي» وَ«لَمْ تَرْمِي» وَ«لَمْ تَرْضِي».

4. Юқорида зикр қилиб ўтилган замирлари (тасния, жамъи музаккари ғоиб ва жамъи музаккари ҳозирлардан иборат бўлган зоҳир, марфуъ замирлар ва мухотаба замири) ва лари бўлган саҳиҳ ёки иллатли феъллар.

(Изоҳ: Ушбу феъллар “Афъоли хомса” деб ҳам номланади. Бу феъллар тасния ва жамълик , ила келади. Улар:

(يَكْتُبَانِ، تَكْتُبَانِ، يَكْتُبُونَ، تَكْتُبُونَ، تَكْتُبِينَ).

Феълнинг охирида уни собит қолдириш ила рафъ қилинади, мисоллар:

Тасния:

هُمَا يَضْرِبَانِ، هُمَا يَعْزَوَانِ، هُمَا يَرْمِيَانِ، هُمَا يَرْضِيَانِ.

Жамъи музаккар:

هُم يَضْرِبُونَ، هُم يَعْزَوُونَ، هُم يَرْمُونَ، هُم يَرْضَوْنَ.

Муфрад муаннас ҳозир:

أَنْتِ تَضْرِبِينَ، أَنْتِ تَعْزِينَ، أَنْتِ تَرْمِينَ، أَنْتِ تَرْضِينَ.

Феълнинг охиридаги уни ҳазф қилиш ила насб ва жазм қилинади, мисоллар:

Тасния:

لَنْ يَضْرِبَا، لَنْ يَعْزُوا، لَنْ يَرْمِيا، لَنْ يَرْضِيا. لَمْ يَضْرِبَا، لَمْ يَعْزُوا، لَمْ يَرْمِيا، لَمْ يَرْضِيا.

Жамъи музаккар:

لَنْ يَضْرِبُوا، لَنْ يَعْزُوا، لَنْ يَرْمُوا، لَنْ يَرْضُوا. لَمْ يَضْرِبُوا، لَمْ يَعْزُوا، لَمْ يَرْمُوا، لَمْ يَرْضُوا.

Муфрад муаннас ҳозир:

لَنْ تَضْرِبِي، لَنْ تَعْزِي، لَنْ تَرْمِي، لَنْ تَرْضِي. لَمْ تَضْرِبِي، لَمْ تَعْزِي، لَمْ تَرْمِي، لَمْ تَرْضِي.

فَصْلٌ فِي عَوَامِلِ الْإِعْرَابِ

اعْلَمْ أَنَّ عَوَامِلَ الإِعْرَابِ قِسْمَانِ:

١ - لَفْظِيَّةٌ،

٢ - وَمَعْنَوِيَّةٌ.

ЭЪРОБ ОМИЛЛАРИ ҲАҚИДАГИ ФАСЛ

Билгинки, эъроб омиллари икки қисмдир:

1. Лафзий
2. Маънавий.

القِسْمُ الْأَوَّلُ فِي الْعَوَامِلِ اللَّفْظِيَّةِ

فَاللَّفْظِيَّةُ عَلَى ثَلَاثَةِ أَقْسَامٍ:

١ - الْحُرُوفُ،

٢ - وَالْأَفْعَالُ،

٣ - وَالْأَسْمَاءُ.

وَأَفْصَلُهَا فِي ثَلَاثَةِ أَبْوَابٍ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى.

БИРИНЧИ ҚИСМ ЛАФЗИЙ ОМИЛЛАР ҲАҚИДА

Лафзий омиллар уч қисмдир:

1. Ҳарфлар.
2. Феъллар.
3. Исмлар.

Буларни – Аллоҳ хоҳласа – келгуси уч бобда зикр қилиб ўтамиз.

البَابُ الْأَوَّلُ فِي بَيَانِ الْحُرُوفِ الْعَامِلَةِ

وَفِيهِ فَصْلَانِ.

الفصلُ الْأَوَّلُ فِي بَيَانِ الْحُرُوفِ الْعَامِلَةِ فِي الْأِسْمِ.

وَهُوَ عَلَى خَمْسَةِ أَقْسَامٍ:

الْقِسْمُ الْأَوَّلُ: الْحُرُوفُ الْجَارَّةُ: وَهِيَ سَبْعَةٌ عَشَرَ [عِشْرُونَ] حَرْفًا: الْبَاءُ، وَمِنْ، وَإِلَى،
وَحَتَّى، وَفِي، وَاللَّامُ، وَرُبُّ، وَوَاوُ الْقَسَمِ، وَتَاءُ الْقَسَمِ، وَعَنْ، وَعَلَى، وَالْكَافُ لِلتَّشْبِيهِ،
وَمُنْذُ ، وَمُنْذُ، وَحَاشَا، وَخَلَا، وَعَدَا، [وَكَيْ، وَلَعَلَّ، وَمَتَى فِي لُغَةٍ]؛ وَهِيَ تَجْرُ الْأِسْمِ، مِثْلُ:
«الْمَالُ لِرَبِّدٍ».

АВВАЛГИ БОБ

ОМИЛ ҲАРФЛАР ҲАҚИДА

Омил ҳарфларни икки фаслда зикр қилиб ўтамыз.

АВВАЛГИ ФАСЛ

ИСМГА ОМИЛ БЎЛУВЧИ ҲАРФЛАР ҲАҚИДА

Улар беш қисмдир:

1. Жор ҳарфлари ўн еттита (йигирмата) ҳарфдир:

и о қасам (8) رَبُّ (7) لِ (6) فِي (5) حَتَّى (4) إِلَى (3) مِنْ (2) بِ (1)
(9) қасам تِ (10) عَنْ (11) عَلَى (12) ташбих (ўхшатиш)
عَدَا (17) خَلَا (16) حَاشَا (15) مُنْذُ (14) مُنْذُ (13) سِ كِ

مَتَّى (20) لَعَلَّ (19) كَيْ (18). Араб тилидаги бир лаҳжа (шева)да ушбу ҳарфлар ҳам жор қилувчи ҳарфлар ҳисобланади).

Ушбу ҳарфлар исмга кириб, унинг охирини жор қилади, мисол: الْمَالُ لِرَيْدٍ.

(Изоҳ: مُنْذُ ва مُنْذُ ҳарфлари ўзлари зарф бўлган ҳолларида улардан кейин феълий ёки исмий жумла келса, жор ҳарфлари бўлади. Улардан кейин муфрад исм келса, улар ҳарф ёки зарф бўлади.

مَا عَدَا، مَا خَلَا، مَا حَاشَا ва عَدَا ҳарфлари икки кўринишда келади:

1. Уларнинг олдида масдарий бўлган مَا келади. Бунда улар феъл бўлади, мисол:

مَا عَدَا، مَا خَلَا، مَا حَاشَا.

2. Улардан олдин масдарий бўлган مَا келмайди. Бунда улар ё феъл ёки ҳарфи жор бўлиб келади.)

وَالْقِسْمُ الثَّانِي: الْحُرُوفُ الْمَشَبَّهَةُ بِالْفِعْلِ: وَهِيَ سِتَّةٌ: إِنَّ، وَأَنَّ، وَكَأَنَّ، وَلَكِنَّ، وَكَيْتَ، وَلَعَلَّ.

وَلَا بُدَّ لِهَذِهِ الْحُرُوفِ مِنْ اسْمٍ مَنْصُوبٍ وَحَبَرٍ مَرْفُوعٍ، مِثْلُ: «إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ»؛ «زَيْدًا» اسْمٌ إِنَّ وَ«قَائِمٌ» حَبْرُهَا.

وَاعْلَمَ، أَنَّ لَفْظَ إِنَّ وَأَنَّ لِلتَّحْقِيقِ، وَكَأَنَّ لِلتَّشْبِيهِ، وَلَكِنَّ لِلِاسْتِدْرَاكِ، وَلَيْتَ لِتَمَنِّي،
وَلَعَلَّ لِلتَّرَجِّي.

2. Феълга ўхшаш ҳарфлар олтидир:

إِنَّ، أَنْ، كَأَنَّ، لَكِنَّ، لَيْتَ، لَعَلَّ.

Ушбу ҳарфлар мубтадо ва хабарга кирадилар. Шунда мубтадо уларнинг “исм”и, хабар уларнинг “xabар”и деб номланади. Уларнинг исми насб, хабари рафъ қилинади. Мисол: إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ каби.

Билгинки, إِنَّ ва أَنَّ муҳаққақликни, яъни аниқликни билдириш учун келади.

كَأَنَّ ўхшатиш учун келади.

لَكِنَّ истидрок (тўғрилаш, тузатиш) учун келади.

لَيْتَ таманно (ушалмайдиган орзу) учун келади.

لَعَلَّ умид қилиш (бўлиши ҳақиқатга яқин нарса) учун келади.

وَالْقِسْمُ الثَّلَاثُ مَا وَلَا [وَأَنَّ وَوَلَاتَ] الْمُشَبَّهَاتُ بِلَيْسَ وَعَمَلُهُمَا كَعَمَلِ لَيْسَ، كَمَا تَقُولُ: «مَا زَيْدٌ قَائِمًا»، «زَيْدٌ»: إِسْمٌ مَا، وَ«قَائِمًا» خَبَرُهَا [وَأَنَّ أَحَدٌ خَيْرًا مِنْ أَحَدٍ].

3. *لَا* ва *إِنْ* ва *لَا تَ* ҳам). Улар *لَا*нинг амалини қиладилар (*لَا*нинг таърифини – Аллоҳ хоҳласа - омил феъллар бобида айтиб ўтилади). Мисол:

مَا زَيْدٌ قَائِمًا، لَا عَمْرُو قَائِمًا. (وَإِنْ أَحَدٌ خَيْرًا مِنْ أَحَدٍ).

لَا лафзи *مَا*нинг исми, *قَائِمًا* лафзи *مَا*нинг хабари.

(Изоҳ: *لَا* ҳарфи *لَا*га ўхшаш ҳарфлардандир. Бунинг мисоли Қуръони Каримда келган:

«وَلَا تَ حِينَ مَنَاصٍ».

Маъноси: “...қочиб қутулиш вақти эмас эди...” (Сод сураси, 3-оят).

Шунингдек *لَا* ҳам *لَا*га ўхшаш ҳарфлардандир. Бунинг мисоли ушбу байт:

«تَعَزَّ فَلَا شَيْءٌ عَلَى الْأَرْضِ بَاقِيَا ... وَلَا وَزْرٌ مِّمَّا قَضَى اللَّهُ وَاقِيَا»

Маъноси:

Иззатли бўл, ер юзида ҳеч боқий йўқ,

Аллоҳ қазосидан ҳеч бошпана бўлгувчи йўқ).

وَالْقِسْمُ الرَّابِعُ: لَا الَّتِي لِنَفْيِ الْجِنْسِ، يَكُونُ اسْمُهَا مَنْصُوبًا مُضَافًا غَالِبًا، وَخَبَرُهَا مَرْفُوعًا، مِثْلُ: «لَا غُلَامٌ رَجُلٍ ظَرِيفٌ فِي الدَّارِ». فَإِنْ كَانَتْ بَعْدَهَا نَكْرَةٌ مُفْرَدَةٌ، كَانَتْ مَبْنِيَّةً عَلَى الْفَتْحِ، مِثْلُ: «لَا رَجُلٌ فِي الدَّارِ». وَإِنْ كَانَتْ بَعْدَهَا مَعْرِفَةٌ يَجِبُ تَكْرِيرُهَا مَعَ مَعْرِفَةِ أُخْرَى، وَتُلْفِي لَهَا، وَتُرْفَعُ الْمَعْرِفَةُ بِالْإِبْتِدَاءِ، مِثْلُ: «لَا زَيْدٌ عِنْدِي، وَلَا عَمْرُو». وَإِنْ كَانَتْ بَعْدَهَا نَكْرَةٌ مُفْرَدَةٌ وَمُكْرَرَةٌ أُخْرَى، فَيَجُوزُ فِيهَا خَمْسَةُ أَوْجُهٍ:

١ - [فَتْحُ الْأَوَّلِ وَالثَّانِي:] «لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ»،

٢ - و [رَفْعُ الْأَوَّلِ وَالثَّانِي:] «لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ»،

٣ - و [فَتْحُ الْأَوَّلِ وَرَفْعُ الثَّانِي:] «لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ»،

٤ - و [عَكْسُهُ:] «لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ»،

٥ - و [فَتْحُ الْأَوَّلِ وَنَصْبُ الثَّانِي:] «لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ».

4. Жинсни нафй қилувчи لَا.

Исми насб ва хабари рафъ қилинади. Унинг исми кўп ҳолатларда музоф бўлади, мисол:

لَا غُلَامٌ رَجُلٍ ظَرِيفٌ فِي الدَّارِ.

Маъноси: Ҳовлида кишининг ғуломи мавжуд эмас.

Агар ўнинг исми муфрад накра бўлса, яъни музоф бўлмаса фатҳага мабний қилинади, мисол:

لَا رَجُلٌ فِي الدَّارِ.

Ўдан кейин маърифа келиб ў бошқа маърифа ила такрор келганда ў амалдан қолади ва икки маърифа мубтадо бўлганлари учун рафъ бўладилар. Мисол:

لَا زَيْدٌ عِنْدِي وَلَا عَمْرٌو .

Агар ўнинг исми муфрад накра бўлса, яъни музоф бўлмаса ва ў бошқа накра ила келса, унинг эъроби беш важҳда бўлади:

۱ - لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ،

۲ - لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ،

۳ - لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ،

۴ - لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ،

۵ - لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ.

(لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ) жумласининг маъноси:

Маъсиятлардан сақланишимиз учун бизда Аллоҳнинг сақлашидан бошқа кучимиз йўқ, тоатларни бажаришимиз учун бизда Аллоҳнинг берган инояти ва тавфиқидан бошқа қувват йўқ).

(Изоҳ: لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ жумласининг беш кўриниши бор:

وَالْقِسْمُ الْخَامِسُ: حُرُوفُ النَّدَاءِ، وَهِيَ حَمْسَةٌ: يَا، وَأَيَا، وَهَيَا، وَأَيُّ، وَالْهُمَزَةُ الْمَفْتُوحَةُ.

وَهِيَ تَنْصِبُ الْمُنَادَى الْمُضَافَ، مِثْلُ: «يَا عَبْدَ اللَّهِ»، وَالشَّيْبَةَ بِالْمُضَافِ، مِثْلُ: «يَا طَالِعًا جَبَلًا»، وَالنَّكِرَةَ غَيْرَ الْمُعَيَّنَةِ كَقَوْلِ الْأَعْمَى: «يَا رَجُلًا خُذْ بِيَدِي»، وَإِنْ كَانَ الْمُنَادَى مُفْرَدًا مَعْرِفَةً، يُبْنَى عَلَى عَلَامَةِ الرَّفْعِ، مِثْلُ: «يَا زَيْدٌ»، وَ«يَا زَيْدَانِ»، وَ«يَا مُسْلِمُونَ»، وَ«يَا مُوسَى»، وَ«يَا قَاضِي».

إِعْلَمْ أَنَّ أَيَّ وَالْهُمَزَةَ لِلْقَرِيبِ، وَأَيَا وَهَيَا لِلْبَعِيدِ، وَيَا عَامَّةً لِلْقَرِيبِ وَالْبَعِيدِ].

5. Нидо ҳарфлари. Улар бештадир:

يَا، أَيَا، هَيَا، وَأَيُّ، أ.

Улар музоф мунодони насб қиладилар, мисол:

يَا عَبْدَ اللَّهِ

Музофга ўхшаган мунодони насб қиладилар:

يَا طَالِعًا جَبَلًا

Маъноси: Эй тоққа кўтарилаётган!

Муайян бўлмаган нақрани насб қилади, кўр кишининг ушбу гапи мисол:

يَا رَجُلًا خُذْ بِيَدِي.

Маъноси: Эй киши, қўлимни ушла!

Агар мунодо муфрад маърифа бўлса, рафъ аломатига мабний қилинади, мисоллар:

يَا زَيْدُ، يَا زَيْدَانَ، يَا مُسْلِمُونَ، يَا مُوسَى، يَا قَاضِي.

(Изоҳ: Муайян бўлган накра ҳам рафъ бўлади, мисоллар:

يَا شَرْطِي، يَا رَجُلَانِ، يَا مُسْلِمُونَ.

Мунодо муфрад маърифа бўлганда, рафъ аломатига мабний қилинишининг кўриниши, мисол: يَا زَيْدَانَ. Бу мисолда زَيْدَانَ мунодоси тасниядо рафъ аломати бўлган алифга мабнийдир. Қолган мисоллар ҳам шу кабидир).

Билгинки, *يَا* ва *أَيَّ* яқиндагига нидо қилиш учун.

يَا ва *هَيَا* узоқдагига нидо қилиш учун.

يَا эса узоқдагига ҳам, яқиндагига ҳам ишлатилаверади.

(Изоҳ: Юқоридаги нидо ҳарфларидан бошқа яна *آ*, *آي* ва *ؤ*зига хос нола сифатида айтилувчи *وَ* нидо ҳарфлари ҳам бор, мисоллар:

«(أَحْمَدُ»، «آيَ مُحَمَّدُ»، «وَ رَأْسِي»).

الفصل الثاني في بيان الحروف العاملة في المضارع

وهو قسمان:

القسم الأول الحروف التي تنصب الفعل المضارع

وهي أربعة:

الأول: أن، مثل: «أريد أن تقوم»؛ والفعل مع أن يصير في معنى المصدر، فالمعنى:

أريد قيامك، فلذا سميت مصدرية.

ИККИНЧИ ФАСЛ

МУЗОРЕЪДА ОМИЛ БЎЛУВЧИ ҲАРФЛАР ҲАҚИДАГИ ФАСЛ

Музореъда омил бўлувчи ҳарфлар икки қисмдир.

АВВАЛГИ ҚИСМ МУЗОРЕЪ ФЕЪЛИНИ НАСБ ҚИЛУВЧИ ҲАРФЛАР ҲАҚИДА

Музореъни насб қилувчи ҳарфлар тўрт қисмдир:

1. أَنْ, мисол: أُرِيدُ أَنْ تَعُومَ. Маъноси: Туришингни хоҳлайман.

أَنْ билан келган феъл масдар маъносида тушунилади. Юқоридаги мисолнинг маъноси: أُرِيدُ قِيَامَكَ бўлади. Шунинг учун أَنْ масдарий ҳарф деб номланади.

وَالثَّانِي: لَنْ، مِثْلُ: «لَنْ يَخْرُجَ زَيْدٌ»، وَهِيَ لِتَأْكِدِ النَّفْيِ.

2. لَنْ, мисол: لَنْ يَخْرُجَ زَيْدٌ.

Маъноси: Зайд чикмайди. Ушбу ҳарф нафийни таъкидлаш учун ишлатилади.

وَالثَّلَاثُ: كَيْ، مِثْلُ: «أَسَلَمْتُ كَيْ أَدْخُلَ الْجَنَّةَ».

3. كَيْ, мисол: أَسَلَمْتُ كَيْ أَدْخُلَ الْجَنَّةَ.

Маъноси: Жаннатга кириш учун мусулмон бўлдим.

وَالرَّابِعُ: إِذْنٌ، مِثْلُ: «إِذْنُ أَكْرَمَكَ» فِي جَوَابِ مَنْ قَالَ: أَنَا آتِيكَ غَدًا.

4. إِذْنٌ, мисол: أَنَا آتِيكَ غَدًا (Эртага ҳузурингга бораман) дейилганда إِذْنٌ أَكْرَمَكَ (Ундай бўлса, сени икром қиламан) деб жавоб берилгани каби.

وَاعْلَمْ أَنَّ لَفْظَةَ «أَنَّ» تَنْصِبُ الْفِعْلَ الْمُضَارِعَ مُقَدَّرَةً بَعْدَ سِتَّةِ أَحْرَفٍ:

١ - حَتَّى، مِثْلُ: «مَرَرْتُ حَتَّى أَدْخَلَ الْبَلَدَ».

٢ - وَلَا مُ الْجُحْدِ، مِثْلُ: «مَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ».

٣ - وَأَوْ الَّتِي فِي مَعْنَى إِلَى أَنْ أَوْ إِلَّا أَنْ، مِثْلُ: «لَأَلْزَمَنَّكَ أَوْ تُعْطِيَنِي حَقِّي».

٤ - وَوَاوُ الصَّرْفِ.

٥ - وَلَا مُ كَيْ.

٦ - وَالْفَاءُ الَّتِي تَقَعُ فِي جَوَابِ سِتَّةِ أَشْيَاءَ: أَمْرٍ، وَنَهْيٍ، نَفْيٍ، وَاسْتِفْهَامٍ، وَتَمَنٍّ،

وَعَرْضٍ، وَأَمْثَلْتُهَا مَشْهُورَةٌ.

Билгинки, أَنْ лафзи қуйидаги олти ҳарфдан кейин келиб, музореъ феълини насб қилади:

1. مَرَرْتُ حَتَّى أَدْخُلَ الْبَلَدَ, мисол:

Маъноси: Шаҳарга киргунимча ўтиб бордим.

2. مَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ, мисол:

Маъноси: Аллоҳ улурни азоблагувчи эмас.

3. لَأَلْزَمَنَّكَ أَوْ تُعْطِيَنِي, мисол: *إِلَّا أَنْ إِلَى أَنْ حَقِّي*.

Маъноси: Ҳаққимни бермагунингча сендан ажралмайман.

4. *و* маъия. Мисол:

لَا تَنَّهُ عَنِ خُلُقٍ وَتَأْتِي مِثْلَهُ.

Маъноси: Ўзинг уни қила туриб, бировни ундан қайтарма.

5. *ل* маъносидаги *كَي*. Мисол:

أَسَلَمْتُ لِأَدْخُلَ الْجَنَّةَ.

Маъноси: Жаннатга кириш учун мусулмон бўлдим.

6. Олти нарсанинг жавоби сифатида воқеъ бўлувчи сабабият *ف*си.

Олти нарса: амр, нахий, нафий, истифҳом, таманни қилиш, таклиф қилиш.

Мисоллар:

Амр:

رُزِينِي فَأَكْرِمَكَ.

Маъноси: Мени зиёрат қилсанг, сени икром қиламан.

Наҳий:

لَا تَشْتِمْنِي فَأَضْرِبَكَ.

Маъноси: Мени сўкмагинки, бўлмаса сени ураман.

Нафий:

مَا تَأْتِينَا فَتُحَدِّثْنَا.

Маъноси: Ҳузуримизга келмайсанки, биз билан суҳбатлашсанг.

Истифҳом:

أَيْنَ بَيْتِكَ فَأُزُورَكَ.

Маъноси: Уйинг қаерда, сени зиёрат қиламан.

Таманни қилиш:

لَيْتَ لِي مَالًا فَأُنْفِقَ مِنْهُ.

Маъноси: Молим йўқда, кошки бўлганида эди садақа қилар эдим.

Таклиф қилиш:

أَلَا تَنْزِلُ بِنَا فُتْصِبَ خَيْرًا.

Маъноси: Ҳузуримизга туш, сенга яхшилик етади.

(Изоҳ: أَنْ *вожиб равишда ва жоиз равишда замирда бўлади. أَنْ *вожиб равишда нафй ҳолатидаги* كَان *дан кейин келувчи жаҳд* لِي *ила замирда бўлади, мисол:**

«لَمْ تَكُنْ لِتُكَذِّبَ».

Маъноси: Ёлгончига чиқарувчи бўлма.

Сабабият *ف* *сидан кейин келганда* أَنْ *вожиб равишда замирда бўлади, бунда сабабият* *ف* *сидан олдин нафй ёки талаб келиши шарт қилинади, мисол:*

«لَمْ تَحْضُرْ فَتَسْتَفِيدَ».

Маъноси: Ҳозир бўлмадингки, фойда кўрсанг.

و *маъиядан кейин* أَنْ *вожиб равишда замирда бўлади, мисол:*

«لَا تَشْرَبْ وَتَضْحَكَ».

Маъноси: Ича туриб кулма.

Ан *вожиб равишда замирда бўлади, мисол:* *ف* *дан кейин* أَنْ *вожиб равишда замирда бўлади, мисол:* إِلَّا أَنْ *ёки* إِلَى أَنْ

«أَسْهَرُ أَوْ أَنْهَى قِرَاءَتِي».

Маъноси: Ўқишимни тугатаман, бўлмаса ухламайман.

حَتَّى-дан кейин *أَنَّ* вожиб равишда замирда бўлади, мисол:

«أَطَعْتُكَ حَتَّى أَسْرَكَ».

Маъноси: Сенга итоат қилиб сени хурсанд қилдим.

أَنَّ қуйидаги ҳолларда жоиз равишда замирда қилинади:

У таълилдан кейин келганда, мисол:

«حَضَرْتُ لِأَسْتَفِيدَ».

Маъноси: Фойда олиш учун ҳозир бўлдим.

Атф ҳарфлари бўлмиш وَ, فَ, ثُمَّ ва *اُو*лардан кейин келганда ҳам *أَنَّ* жоиз равишда ҳазф қилинади).

القِسْمُ الثَّانِي الحُرُوفُ الجَازِمَةُ لِلْفِعْلِ المَضَارِعِ

وَهِيَ خَمْسَةٌ: *لَمَ*، *وَلَمَّا*، *وَلَامُ الأَمْرِ*، *وَلَا النَّهْيِ*، *وَإِنَّ الشَّرْطِيَّةَ*، *مِثْلُ: «لَمْ يَنْصُرْ»*، *وَ«لَمَّا يَنْصُرْ»*، *وَ«لَيْنَصُرْ»*، *وَ«لَا تَنْصُرْ»*، *وَ«إِنْ تَنْصُرْ أَنْصُرْ»*.

ИККИНЧИ ҚИСМ МУЗОРЕЪ ФЕЪЛИНИ ЖАЗМ ҚИЛУВЧИ ҲАРФЛАР

Музореъ феълини жазм қилувчи ҳарфлар бештадир:

1. مَ , мисол: يَنْصُرُ .
2. لَمَّا , мисол: لَمَّا يَنْصُرُ .
3. لَ , мисол: لَيَنْصُرُ .
4. لَا , мисол: لَا تَنْصُرُ .
5. إِنَّ шартийя, мисол: إِنَّ تَنْصُرُ أَنْصُرُ .

(Изоҳ: Икки музореъ феълини жазм қилувчи шарт адотлари қуйидагилар:

إِنَّ, мисол:

«وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ».

Оятнинг маъноси: “Агар ичингиздаги нарсаларни ошкор қилсангиз ҳам, махфий

қилсангиз ҳам, сизларни Аллоҳ ҳисоб-китоб қилади” (Бақара сураси, 284-оят).

إِذْمَا, мисол:

«وَإِنَّكَ إِذْمَا تَأْتِ مَا أَنْتَ أَمْرٌ بِهِ تُؤَلِّفُ مَنْ إِيَّاهُ تَأْمُرُ آيَاتٍ».

Маъноси: Сен ўзинг буюрган ишга амал қилар экансан, буюрган кишингни ҳам унга амал қилган ҳолда топурсан.

Юқоридаги икки адот ҳарфлардир.

مَنْ, мисол:

«مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ».

Оятнинг маъноси: “**Ким ёмон амал қилса, ўшанга мувофиқ жазо олур**” (Нисо сураси, 123-оят).

مَا, мисол:

«وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمُهُ اللَّهُ».

Оятнинг маъноси: “**Нимаики яхшилик қилсангиз Аллоҳ уни биладир**” (Бақара сураси, 197-оят).

مَهُمَا, мисол:

«وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لِنَسْحَرَنَّ بِهَا فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ».

Оятнинг маъноси: “**Улар: “Ҳар қанча оят келтириб бизни сеҳрламоқчи бўлсанг ҳам, биз сенга**

иймон келтиргувчи эмасмиз”, дедилар” (Аъроф сураси, 132-оят).

مَتَى, мисол:

«مَتَى تَأْتِيهِ بَجْدٌ خَيْرًا».

Маъноси: Қачон унинг ҳузурига борсанг, яхшилик топасан.

أَيَّانَ, мисол:

«أَيَّانَ نُؤْمِنُكَ تُؤْمِنُ غَيْرَنَا».

Маъноси: Қачонки сенга омонлик берсак, биздан бошқага омонлик бергин.

أَيِّنَ, мисол:

«أَيِّنَ تَجْلِسُ أَجْلِسُ».

Маъноси: Қаерга ўтирсанг, ўша ерга ўтираман.

أَيِّيَ, мисол:

«أَيِّيَ تَكُنُ أُدْرِكُكَ»

Маъноси: Қаерда бўлма сенга етаман.

كَيْفَمَا, мисол:

«كَيْفَمَا تَكُنْ يَكُنْ قَرِينُكَ».

Маъноси: Қандай бўлсанг, яқининг ҳам шундай бўлади.

أي، ميسول:

«أَيُّ أَمْرِي يَخْدِمُ تَخْدِمُهُ».

Маъноси: Қай ишимга хизмат қилса ҳам, унга хизмат қилгин.

Юқорида санаб ўтилган тўққиз адотнинг барчаси исмлардир).

اعْلَمْ أَنَّ لَفْظَةَ إِنَّ تَدْخُلُ عَلَى الْجُمْلَتَيْنِ، مِثْلُ: «إِنَّ تَضْرِبَ أَضْرِبَ»؛ الْجُمْلَةُ الْأُولَى شَرْطٌ، وَالثَّانِيَةُ جَزَاءٌ وَهِيَ لِلِاسْتِقْبَالِ. وَإِنَّ دَخَلَتْ عَلَى الْمَاضِي، نَحْوُ: «إِنَّ ضَرَبْتَ ضَرَبْتَ»، وَهَهُنَا الْجَزْمُ تَقْدِيرِيٌّ، لِأَنَّ الْمَاضِي لَيْسَ بِمُعْرَبٍ.

Билгинки إِنَّ шартия икки жумлага киради, мисол:

إِنَّ تَضْرِبَ أَضْرِبَ

Аввалги жумла “шарт”, кейинги жумла “жазо” деб номланади. إِنَّ истиқболга (келаси замон) далолат қилади, агар мозий феълига кирган бўлса ҳам. Мисол:

إِنَّ ضَرَبْتَ ضَرَبْتَ

Маъноси: Урсанг, ураман.

Бунда мозий феъли мўъроб бўлмагани учун жазм ҳолати тақдирда бўлади.

وَاعْلَمَ أَنَّهُ إِذَا كَانَ جَزَاءُ الشَّرْطِ جُمْلَةً إِسْمِيَّةً أَوْ أَمْرًا أَوْ نَهْيًا أَوْ دُعَاءً [أَوْ نَفْيًا بِمَا
 وَلَنْ، أَوْ مَبْدُودًا بِجَامِدٍ أَوْ بِ قَدْ أَوْ بِالسَّيْنِ وَسَوْفَ]، فَتَجِبُ الْفَاءُ فِي الْجَزَاءِ كَمَا تَقُولُ:
 «إِنْ تَأْتِي فَأَنْتَ مُكْرَمٌ»، وَ«إِنْ رَأَيْتَ زَيْدًا فَأَكْرَمُهُ»، وَ«إِنْ أَتَاكَ عَمْرُو فَلَا تُهْنُهُ»، وَ«إِنْ
 أَكْرَمْتَنِي فَجَزَاكَ اللَّهُ خَيْرًا»، [وَ«فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَمَا سَأَلْتَكُمْ مِنْ أَجْرٍ»، وَ«وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ
 خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُ»، وَ«إِنْ تَرَنَّا أَنَا أَقَلَّ ... ، فَعَسَى رَبِّي أَنْ يُؤْتِيَنِي ... »، وَ«إِنْ يَسْرِقْ
 فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ»، وَ«وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ»].

Билгинки, “жазо” исмий жумла ёки амр ёки наҳий
 ёки дуо (ёки مَا ва لَنْ ила нафий ёки жомид исм ёки قَدْ
 ила бошланган ёки سَ ва سَوْفَ ила бошланган) бўлганда
 “жазо”да жазо سَ сини келтириш шарт бўлади.

Мисоллар:

إِنْ تَأْتِي فَأَنْتَ مُكْرَمٌ،

Маъноси: Ҳузуримга келсанг, икром қилинасан.
 (Жазо исмий жумла бўлганига мисол)

إِنْ رَأَيْتَ زَيْدًا فَأَكْرَمُهُ،

Маъноси: Зайдни кўрсанг уни икром қилгин.
 (Жазо амр феъли бўлганига мисол)

إِنْ أَتَاكَ عَمْرُو فَلَا تُهْنُهُ،

Маъноси: Амр ҳузурингга келса, уни хорламагин.
(Жазо наҳий бўлганига мисол)

إِنْ أَكْرَمْتَنِي فَجَزَاكَ اللَّهُ خَيْرًا.

Маъноси: Мени икром қилсанг Аллоҳ сени яхшилик ила мукофотласин. (Жазо дуо бўлганига мисол)

فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَمَا سَأَلْتُمْ مِنْ آخِرٍ

Оятнинг маъноси: “Бас, агар юз ўгирсангиз, мен сизлардан ажр сўраганим йўқ” (Юнус сураси, 72-оят). (Жазо مَا ила нафий бўлганига мисол)

وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُ

Маъноси: “Яхшилик қилсалар, ҳаргиз инкор этилмаслар” (Оли Имрон сураси, 115-оят). (Жазо لَنْ ила нафий бўлганига мисол)

إِنْ تَرَنْ أَنَا أَقَلَّ ... ، فَعَسَى رَبِّي أَنْ يُؤْتِيَنِي ... ،

Маъноси: “**Боғингга кирганигда: «Аллоҳнинг хоҳлагани, Аллоҳдан бошқада (бунга) қувват йўқ», десайдинг. Агар мени ўзингдан молу дунё ва бола-**

чақа жиҳатидан кам деб билсанг. Шояд Роббим менга сенинг боғингдан яхшироғини берса, сенинг боғингга осмондан офат юбориб, у сип-силлиқ тупроққа айланиб қолса” (Каҳф сураси, 39-40-оятлар). (Жазо жомид феъл ила бўлганига мисол)

إِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ،

Маъноси: “Улар: «Агар бу ўғирлаган бўлса, бундан олдин унинг акаси ҳам ўғирлаган эди», дедилар” (Юсуф сураси, 77-оят). (Жазо قَدْ ила бўлганига мисол)

وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ.

Маъноси: “Агар фақирликдан қўрқсангиз, тезда Аллоҳ Ўзи хоҳласа, сизни фазли ила бой қилиб қўядир” (Тавба сураси, 28-оят). (Жазо سَوْفَ ила бўлганига мисол).

البَابُ الثَّانِي فِي عَمَلِ الْأَفْعَالِ

اعْلَمْ أَنَّ كُلَّ فِعْلٍ عَامِلٌ، وَالْأَفْعَالُ فِي الْعَمَلِ قِسْمَانِ:

ИККИНЧИ БОБ ОМИЛ БЎЛУВЧИ ФЕЪЛЛАР ҲАҚИДА

Билгинки, феълларнинг барчаси омил бўлади ва уларнинг омил бўлмайдигани йўқ. Омил феъллар икки қисмга бўлинади.

الْقِسْمُ الْأَوَّلُ الْمَعْرُوفُ

إِعْلَمَ أَنَّ الْفِعْلَ الْمَعْرُوفَ كَانَ لَازِمًا أَوْ مُتَعَدِّيًا يَرْفَعُ الْفَاعِلَ، مِثْلُ: «قَامَ زَيْدٌ»، وَيُنْصَبُ الْأَسْمَاءَ السِّتَّةَ:

الْأَوَّلُ: الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ، كَ «قَامَ زَيْدٌ قِيَامًا»، وَ «ضَرَبَ زَيْدٌ ضَرْبًا».

وَالثَّانِي: الْمَفْعُولَ فِيهِ، مِثْلُ: «صُمْتُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ»، وَ «جَلَسْتُ فَوْقَكَ».

وَالثَّلَاثُ: الْمَفْعُولَ مَعَهُ، مِثْلُ: «جَاءَ الْبُرْدُ وَالْجَبَّاتِ» أَيْ مَعَ الْجَبَّاتِ.

وَالرَّابِعُ: الْمَفْعُولَ لَهُ، مِثْلُ: «قُتِمْتُ إِكْرَامًا لِزَيْدٍ»، وَ «ضَرَبْتُهُ تَأْدِيبًا».

وَالْخَامِسُ: الْحَالُ، مِثْلُ: «جَاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا».

وَالسَّادِسُ: التَّمْيِيزُ؛ إِذَا وَقَعَ شَكٌّ فِي نِسْبَةِ الْفِعْلِ إِلَى الْفَاعِلِ، مِثْلُ: «طَابَ زَيْدٌ

نَفْسًا».

АВВАЛГИ ҚИСМ МАЪРУФ ФЕЪЛЛАР ҲАҚИДА

Билгинки, маъруф феъл лозим бўлсин, мутаъаддий бўлсин фоилни доимо рафъ қилади. Мисол:

قَامَ زَيْدٌ، ضَرَبَ عَمْرُو.

(Маъруф феълда албатта фоил бўлиши шарт).

Маъруф феъл олти исмни насб қилади, мисоллар:

1. Мафъулун мутлоқ, мисол:

قَامَ زَيْدٌ قِيَامًا،

Маъноси: Зайд туриш ила турди.

ضَرَبَ زَيْدٌ ضَرْبًا

Маъноси: Зайд уриш ила урди.

2. Мафъулун фийҳ, мисол:

صُمْتُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ،

Маъноси: Жумъа куни рўза тутдим.

جَلَسْتُ فَوْقَكَ

Маъноси: Тепангда ўтирдим.

3. Мафъулун маъах, мисол:

جَاءَ الْبَرْدُ وَالْجَبَّاتِ، أَيِّ مَعَ الْجَبَّاتِ

Маъноси: Совуқ жуббалар билан келди. (Яъни совуқ тушиши билан одамлар жуббаларини кийдилар).

4. Мафъулун лаҳ (Мафъулун лиажлиҳ деб ҳам номланади), мисол:

قُمْتُ إِكْرَامًا لِرَيْدٍ،

Маъноси: Зайдга ҳурматан турдим.

ضَرَبْتُهُ تَأْدِيبًا

Маъноси: Уни одоб бериш учун урдим.

5. Ҳол, мисол:

جَاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا

Маъноси: Зайд улов минган ҳолида келди.

6. Тамйиз, тамйизнинг келтирилиши феълнинг фоилга нисбати мубҳам бўлганда бўлади, мисол:

طَابَ زَيْدٌ نَفْسًا.

Маъноси: Зайднинг ўзи яхшидир.

Ушбу омиллик барча лозим ва мутаъаддий феъллар учун умумийдир.

وَأَمَّا الْفِعْلُ الْمُتَعَدِّي، فَيَنْصِبُ الْمَفْعُولَ بِهِ، مِثْلُ: «ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا»، بِخِلَافِ الْفِعْلِ اللَّازِمِ.

Мутаъаддий феъл омиллиги зиёда бўлган феълдир. У мафъулун бихини ҳам насб қилади, МИСОЛ:

ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا

Лозим феъл мафъул талаб қилмайдиган фелдир.

فَصْلٌ فِي الْمَنْصُوبَاتِ

اعْلَمْ أَنَّ الْفَاعِلَ: إِسْمٌ يَكُونُ قَبْلَهُ فِعْلٌ مُسْنَدٌ إِلَيْهِ، بِطَرِيقِ قِيَامِهِ بِهِ، مِثْلُ: «زَيْدٌ» فِي: «ضَرَبَ زَيْدٌ».

МАНСУБОТЛАР ҲАҚИДАГИ ФАСЛ

Билгинки, фоил ўзидан олдин зикр қилинган феъл унга суянтирилган исм бўлиб, у ўша феълнинг эгаси бўлади. Масалан *ضَرَبَ زَيْدٌ* мисолида *زَيْدٌ* фоил бўлиб зарба беришнинг эгасидир.

وَالْمَفْعُولُ الْمَطْلُوقُ: مَصْدَرٌ يَكُونُ فِي مَعْنَى فِعْلٍ وَقَاعٍ قَبْلَهُ، مِثْلُ: «ضَرْبًا» فِي «ضَرَبْتُ ضَرْبًا»، وَ«قِيَامًا» فِي: «قُمْتُ قِيَامًا».

Мафъулун мутлоқ ўзидан олдин унинг маъносида зикр қилинган феълга масдар бўлувчи исмдир.

Масалан ضَرَبْتُ ضَرْبًا мисолида мафъулун мутлоқи ضَرَبْتُ феълнинг маъносида зикр қилинган масдардир. قُمْتُ قِيَامًا мисолида ҳам мафъулун мутлоқи قُمْتُ феълнинг маъносида зикр қилинган масдардир.

وَالْمَفْعُولُ فِيهِ: إِسْمٌ يَقَعُ الْفِعْلُ الْمَذْكُورُ فِيهِ، وَيُسَمَّى ظَرْفًا أَيْضًا؛ وَالظَّرْفُ قِسْمَانِ:

١ - ظَرْفُ زَمَانٍ، مِثْلُ: «يَوْمٍ» فِي: «صُمْتُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ»،

٢ - وَظَرْفُ مَكَانٍ، مِثْلُ: «عِنْدَكَ» فِي «جَلَسْتُ عِنْدَكَ».

“Мафъулун фийх” феъл унда воқеъ бўлган макон ёки замоннинг исми “зарф” деб ҳам номлайдилар.

Зарф икки турлидир:

1. Зарфи замон, мисол: يَوْمَ الْجُمُعَةِ мисолидаги يَوْمَ.
2. Зарфи макон, мисол: عِنْدَكَ мисолидаги جَلَسْتُ عِنْدَكَ.

وَالْمَفْعُولُ مَعَهُ: إِسْمٌ يُذَكَّرُ بَعْدَ الْوَاوِ، بِمَعْنَى مَعَ مِثْلُ: «وَالْجَبَّاتِ» فِي: «جَاءَ الْبَرْدُ وَالْجَبَّاتِ»، أَيْ مَعَ الْجَبَّاتِ.

Мафъулун маъах фоилга унинг амалида шериклик қилган ҳолда مَعَ маъносида келган дан кейин воқеъ бўлган исмдир.

Масалан جَاءَ الْبَرْدُ مَعَ الْجَبَّاتِ مِثْلُ مِثْلُ: «جَاءَ الْبَرْدُ وَالْجَبَّاتِ» مِثْلُ: «جَاءَ الْبَرْدُ وَالْجَبَّاتِ» بۇлади. (الْجَبَّاتِ جَامِي مُؤَنَّسِي سَالِمِ بۇلغَانِي أُحُن كَاسِرَا اِلَا نَاسِبِ بۇلغَانِ).

وَالْمَفْعُولُ لَهُ: إِسْمٌ يَدُلُّ عَلَى شَيْءٍ يَكُونُ سَبَبًا لِلْفِعْلِ الْمَذْكُورِ، مِثْلُ: «إِكْرَامًا» فِي: «قُمْتُ إِكْرَامًا لِرَيْدٍ».

Мафъулун лаҳ феъл унинг сабабидан бажарилган исмдир, мисол: إِكْرَامًا قُمْتُ إِكْرَامًا لِرَيْدٍ مِثْلُ: «قُمْتُ إِكْرَامًا لِرَيْدٍ».

وَالْحَالُ: إِسْمٌ نَكْرَةٌ، يَدُلُّ عَلَى هَيْئَةِ الْفَاعِلِ، مِثْلُ: «رَاكِبًا» فِي: «جَاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا»؛ أَوْ الْمَفْعُولِ مِثْلُ: «مَشْدُودًا»، فِي: «ضَرَبْتُ زَيْدًا مَشْدُودًا»؛ أَوْ كِلَيْهِمَا، مِثْلُ: «رَاكِبِينَ» فِي: «لَقِيتُ زَيْدًا رَاكِبِينَ».

وَيُسَمَّى الْفَاعِلُ وَالْمَفْعُولُ ذَا الْحَالِ، وَيَكُونُ مَعْرِفَةً غَالِبًا، وَإِنْ كَانَ ذُو الْحَالِ نَكْرَةً، يُقَدَّمُ الْحَالُ عَلَيْهِ، مِثْلُ: «جَاءَنِي رَاكِبًا رَجُلٌ»، وَقَدْ يَكُونُ الْحَالُ جُمْلَةً، مِثْلُ: «رَأَيْتُ الْأَمِيرَ وَهُوَ رَاكِبٌ».

Ҳол фоилнинг ёки мафъулнинг ёки ҳам фоил, ҳам мафъулнинг ҳолатига далолат қилувчи накра исмдир, мисол: جَاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا мисолидаги رَاكِبًا фоилнинг ҳолатидир. (Зайдни боғланган ҳолида урдим) ضَرَبْتُ زَيْدًا مَشْدُودًا мисолидаги مَشْدُودًا мафъулнинг ҳолатидир.

لَقِيتُ زَيْدًا رَاكِبِينَ (Зайд билан икковимиз улов минган ҳолимизда кўришдим) мисолидаги رَاكِبِينَ ҳам фоил, ҳам мафъулнинг ҳолатидир.

Фоил ва мафъулни “ҳол эгалари” дейилади. Улар асосан маърифа бўладилар. “Ҳол эгалари” накра бўлганларида ҳол улардан олдин келтирилади, мисол:

جَاءَنِي رَاكِبًا رَجُلٌ

Маъноси: Улов минган ҳолда бир киши келди.

(Изоҳ: Ҳол жумла бўлиб ҳам келиб ёки исмий ёки феълий жумла бўлади, мисол:

رَأَيْتُ الْأَمِيرَ وَهُوَ رَاكِبٌ.

Маъноси: Амирни кўрдим у улов минган ҳолда эди).

وَالْتَّمِيْزُ: اِسْمٌ يَرْفَعُ الْاِبْنَهَامَ مِنْ عَدَدٍ، مِثْلُ: «عِنْدِيْ اَحَدَ عَشَرَ دِرْهَمًا»؛ اَوْ مِنْ وِزْنٍ، مِثْلُ: «عِنْدِيْ رِطْلٌ زَيْتًا»؛ اَوْ مِنْ كَيْلٍ، مِثْلُ: «عِنْدِيْ قَفِيْزَانِ بُرًّا»؛ اَوْ مِنْ مَسَاحَةِ، مِثْلُ: «مَا فِي السَّمَاءِ قَدْرٌ رَاحَةٍ سَحَابًا».

Тамйиз ададдан ёки вазндан ёки ҳажмдан ёки юза ўлчовидан мубҳамлик (ноаниқлик)ни кўтаради, мисол:

عِنْدِيْ اَحَدَ عَشَرَ دِرْهَمًا (Менда ўн бир дирҳам бор) мисолидаги دِرْهَمًا тамйизи اَحَدَ عَشَرَ ададидан мубҳамликни кўтаради.

عِنْدِيْ رِطْلٌ زَيْتًا (Менда бир ритл (ҳажм ўлчови) зайтун ёғи бор) мисолидаги زَيْتًا тамйизи رِطْلٌ ҳажм ўлчовидан мубҳамликни кўтаради.

عِنْدِيْ قَفِيْزَانِ بُرًّا (Менда икки қофийз (оғирлик ўлчови) буғдой бор, мисолидаги بُرًّا тамйизи قَفِيْزَانِ оғирлик ўлчовидан мубҳамликни кўтаради.

مَا فِي السَّمَاءِ قَدْرٌ رَاحَةٍ سَحَابًا (Осмонда бир қарич ҳам булут йўқ) мисолидаги سَحَابًا тамйизи قَدْرٌ رَاحَةٍ юза ўлчовидан мубҳамликни кўтаради.

(Изоҳ: Тамйиз шунингдек нисбатдан ҳам мубҳамликни кўтаради, мисол:

«وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْئًا».

Оятнинг маъноси: “У: “Эй Роббим, менинг суякларим мўртлашди, бошига оқ туташди, эй Роббим, сенга дуо қилиш-ла бадбахт бўлмаганман” деди” (Марям сураси, 4-оят).

وَالْمَفْعُولُ بِهِ: اسْمٌ وَقَعَ عَلَيْهِ فِعْلُ الْفَاعِلِ، مِثْلُ: «ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا». اِعْلَمْ، أَنَّ هَذِهِ الْمَنْصُوبَاتِ تَقَعُ بَعْدَ تَمَامِ الْجُمْلَةِ، وَأَصْلُ الْجُمْلَةِ تَتِمُّ بِالْفِعْلِ وَالْفَاعِلِ وَهَذَا يَقُولُ النَّحَاةُ: الْمَنْصُوبُ فَضْلَةٌ.

Мафъулун бих фоилнинг феъли унинг устига воқеъ бўлган исмдир, мисол: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا.

Билгинки, ушбу зикр қилиб ўтилган мансуботлар жумла комил бўлгач унга киради. Жумла эса, феъл ва фоил ила комил бўлади. Шунинг учун наҳв олимлари: “Мансуб исм жумлада “тўлдирувчи” сифатида келади”, деганлар.

(Изоҳ: Жумла исмий ёки феълий бўлади. Исмий жумла икки рукндан: мубтадо ва хабардан ташкил топади. Феълий жумла ҳам икки рукндан: феъл ва фоилдан ташкил топади).

فَصْلٌ فِي أَقْسَامِ الْفَاعِلِ

إِعْلَمَنَّ أَنَّ الْفَاعِلَ قِسْمَانِ:

۱ - مُظْهَرٌ، مِثْلُ: «ضَرَبَ زَيْدٌ».

۲ - وَمُضْمَرٌ بَارِزٌ، مِثْلُ: «ضَرَبْتُ»؛ وَمُضْمَرٌ مُسْتَتِرٌ، مِثْلُ: «زَيْدٌ ضَرَبَ»، فَاعِلٌ

«ضَرَبَ» هُوَ مُسْتَتِرٌ فِيهِ.

ФЕЪЛ ҚИСМЛАРИ ҲАҚИДАГИ ФАСЛ

Билгинки, фоил икки қисмдир:

1. Зоҳир.
2. Очиқ замир ёки мустатир замир.

Зоҳир фоилга мисол:

ضَرَبَ زَيْدٌ

Очиқ замирга мисол:

ضَرَبْتُ

Мустатир замирга мисол:

زَيْدٌ ضَرَبَ

зоҳир фоилида мустатир (беркитилган) фоили
бор.

(*زَيْدٌ* мубтадо, *ضَرَبَ* мозий феъли, *فوئل* феълда мустатир бўлиб, тақдири *هُوَ ضَرَبَ* Ҳудир. *هُوَ ضَرَبَ* жумласи рафъ ўрнида бўлиб, *زَيْدٌ* мубтадосининг хабаридир).

(Изоҳ: Шунингдек, таъвил қилинган *فوئل* ҳам бор. Унинг кўриниши: феъл келади, ундан кейин масдарий бўлган *كَيْ، لَوْ، مَا، إِنْ، أَنْ،* ҳарфларидан бири келади, мисол:

يَحْسُنُ أَنْ يَجْتَهِدَ.

Маъноси: Фаол бўлганинг гўзал ишдир.

Ушбу мисолдаги *أَنْ يَجْتَهِدَ* бирикмаси *اجْتِهَادُكَ* деб таъвил қилинади. Шунда жумланинг кўриниши *يَحْسُنُ اجْتِهَادُكَ* бўлиб, *اجْتِهَادُكَ* *فوئل* бўлади.

Яна билгинки, *فوئل* мустатир замир бўлганда икки қисмга бўлинади:

1. Жоиз ҳолда мустатир бўлган замир. Бу замир мозий ва музореъ феълларининг *зоиб* ва *зоиба* сийгаларида бўлади, мисол:

«جَاءَ»، «يَجِيءُ».

2. Вожиб ҳолда мустатир бўлган замир. Бу замир музореъ ва амр феъллида келган бирлик мухотаб, муфрад ёки жамъ бўлган мутакаллимда бўлади, мисоллар:

«تَكْتُبُ»، «أَكْتُبُ»، «أَكْتُبُ»، «نَكْتُبُ».

Шунингдек мутакаллим ёки мухотабга нисбатан бўлган исми феълда, أَفْعَلَ вазнида бўлган таъажжуб феълда ва истисно феъллари бўлган حَاشَا، عَدَا، خَلَاларда ҳам фоил вожиб ҳолда мустатир замир бўлади, мисоллар:

«أَفُتُّ»، «صَهْ»،

«مَا أَحْسَنَ الْعِلْمَ»،

Маъноси: Илм қанчалар ҳам яхши.

«جَاءَ الْقَوْمُ مَا خَلَا سَعِيدًا».

Маъноси: Саъиддан бошқа барча қавм келди).

إِعْلَمَ، إِنْ كَانَ الْفَاعِلُ مُؤَنَّثًا حَقِيقِيًّا، أَوْ ضَمِيرًا لِمُؤَنَّثٍ [أَوْ ضَمِيرَ جَمْعٍ تَكْسِيرٍ لِمُدْكَرٍ غَيْرِ عَاقِلٍ] يَلْزَمُ تَأْنِيثُ الْفِعْلِ، نَحْوُ: «قَامَتْ هِنْدُ»، وَ«هِنْدُ قَامَتْ»، أَيْ هِيَ [وَبِكِ ابْتِهَاجِ الْأَيَّامِ]. وَإِنْ كَانَ مُظْهَرًا مُؤَنَّثًا غَيْرَ حَقِيقِيٍّ، أَوْ فِي الْمَظْهَرِ جَمْعًا مُكْسَرًا [أَوْ مُؤَنَّثًا حَقِيقِيًّا وَفُصِّلَ عَنْ فِعْلِهِ بِغَيْرِ إِلَّا، أَوْ كَانَ الْفِعْلُ مِنْ بَابِ نَعَمَ]، فَيَجُوزُ فِيهِ التَّنْكِيرُ وَالتَّأْنِيثُ، مِثْلُ: «طَلَعَ الشَّمْسُ»، وَ«طَلَعَتِ الشَّمْسُ»، وَ«قَالَ الرَّجَالُ»، وَ«قَالَتِ الرَّجَالُ» [وَقَالَ الْحَيْرَ فَاطِمَةُ أَوْ قَالَتْ، وَنَعَمَ هِنْدُ وَنَعَمَتْ هِنْدُ].

Билгинки, фоил ҳақиқий муаннас ёки муаннас замир (ёки оқил бўлмаган жамъи музаккар замир) бўлганда феълда муаннаслик аломати очиқ бўлиши шартдир, мисол:

قَامَتْ هِنْدُ، هِنْدُ قَامَتْ،

بِكَ ابْتَهَجَتِ الْأَيَّامُ.

Маъноси: "Сен ила кунлар қувонур".

Агар фоил зоҳир бўлган ҳақиқиймас муаннас ёки зоҳир жамъи таксир бўлса (ёки ҳақиқий муаннас бўлиб, ўз феълидан бўлган бошқа нарса ила ажратилган ёки феъл نَعَم бобидан бўлса) икки кўриниш жоиз бўлади.

Мисол:

طَلَعَ الشَّمْسُ، طَلَعَتِ الشَّمْسُ، قَالَ الرِّجَالُ، قَالَتِ الرِّجَالُ، قَالَ الخَيْرُ فَاطِمَةَ، قَالَتِ فَاطِمَةُ، نَعَمَ هِنْدُ نَعَمَتِ هِنْدُ.

القِسْمُ الثَّانِي الْمَجْهُولُ

إِعْلَمْ، أَنَّ الفِعْلَ الْمَجْهُولَ يَرْفَعُ الْمَفْعُولَ بِهِ مَكَانَ الْفَاعِلِ، وَيُنْصِبُ الْبَاقِي، مِثْلُ: «ضَرَبَ زَيْدٌ يَوْمَ الْجُمُعَةِ، أَمَامَ الْأَمِيرِ، ضَرْبًا شَدِيدًا، فِي دَارِهِ، تَأْدِيبًا، وَالْحَشْبَةَ». وَيُسَمَّى فِعْلًا مَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ، وَمَرْفُوعُهُ مَفْعُولٌ مَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ.

ИККИНЧИ ҚИСМ МАЖҲУЛ ФЕЪЛ

Билгинки, мажхул феъл фоилнинг ўрнига мафъулун бихни рафъ қилади. Фоил ва кейинги мафъулларни насб қилади. Мисол:

ضَرَبَ زَيْدٌ يَوْمَ الْجُمُعَةِ، أَمَامَ الْأَمِيرِ، ضَرْبًا شَدِيدًا، فِي دَارِهِ، تَأْدِيبًا، وَالْحَشْبَةَ

Маъноси: "Зайд жума куни, Амир олдида, ўз ҳовлисида одоб бериш учун ёғоч ила қаттиқ урилди".

Ушбу феълни “фоили зикр қилинмаган феъл” деб номланади. Унинг марфуъсини “фоили зикр қилинмаган мафъул” дейилади.

(ضَرَبَ мажхул мозий феъл, زَيْدٌ ноибни фоил замма ила марфуъ, يَوْمَ الْجُمُعَةِ зарфи замон, أَمَامَ الْأَمِيرِ зарфи макон, ضَرْبًا мафъулун мутлоқ, شَدِيدًا лафзи мафъулнинг сифати, فِي دَارِهِ жор ва мажрур бўлиб ضَرَبَ га мутаъаллиқ, تَأْدِيبًا мафъулун лияжлиқ, وَالْحَشْبَةَ мафъулун маъах, тақдири: مَعَ الْحَشْبَةِ).

فَصْلٌ فِي أَقْسَامِ الْمُتَعَدِّيِّ

إِعْلَمْ، أَنَّ الْفِعْلَ الْمُتَعَدِّيَّ أَرْبَعَةٌ أَقْسَامٌ:

أَوَّلُهَا: يَتَعَدَّى إِلَى مَفْعُولٍ وَاحِدٍ، مِثْلُ: «ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا».

МУТАЪАДДИЙ ФЕЪЛ ҲАҚИДАГИ ФАСЛ

Билгинки, мутаъаддий феъл тўрт қисмдир:

1. Бир мафъулга таъсир ўтказувчи феъл, мисол:

ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا.

وَتَانِيهَا: يَتَعَدَّى إِلَى مَفْعُولَيْنِ، يَجُوزُ فِيهِ الْإِقْتِصَارُ عَلَى أَحَدِهِمَا، مِثْلُ: «أَعْطَى» وَمَا فِي مَعْنَاهُ نَحْوُ: «أَعْطَيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا»، يَجُوزُ «أَعْطَيْتُ دِرْهَمًا» أَيْضًا.

2. Бир мафъулга таъсир ўтказиши мумкин бўлган ҳолда икки мафъулга таъсир ўтказувчи феъл.

Масалан *أَعْطَى* ва унинг маъносидаги феъллар.

Мисол:

أَعْطَيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا

Бунда *أَعْطَيْتُ دِرْهَمًا* деса ҳам жоиз.

(Изоҳ: Ушбу феъллар асли мубтадо ва хабар бўлмаган икки мафъулни насб қилади. Улар “ато қилиши ва ман қилиши” феъллари деб номланади. Улардан истеъмолда кўп учрайдиганлари қуйидагилар:

سَأَلَ،

Сўради

مَنَعَ،

Берди

كَسَا،

Кийинтирди

أَلْبَسَ،

Тақдирди

عَلَّمَ.

Ўргатди

مَنَعْتُ الْمُجْتَهِدَ جَائِزَةً،

Маъноси: Тиришқоққа мукофот бердим.

مَنَعْتُ الْكَسْلَانَ التَّنْزَةَ،

Маъноси: Дангасани сайрдан ман қилдим.

كَسَوْتُ الْفَقِيرَ ثَوْبًا،

Маъноси: Фақирга кийим кийгиздим.

أَلْبَسْتُ الْمُجْتَهِدَ وَسَامًا،

Маъноси: Тиришқоққа ёрлиқ тақдирдим.

عَلَّمْتُ الطُّلَّابَ الْأَدَبَ.

Маъноси: Талабаларга одобни ўргатдим).

وَنَالِئُهَا: يَتَعَدَّى إِلَى مَفْعُولَيْنِ، وَلَا يَجُوزُ الْإِقْتِصَارُ عَلَى أَحَدِهِمَا، وَهَذَا فِي أَفْعَالِ
الْقُلُوبِ مِثْلُ: عَلِمْتُ، وَظَنَنْتُ، وَحَسِبْتُ، وَخَلْتُ، وَرَعَمْتُ، وَرَأَيْتُ، وَوَجَدْتُ، نُحْوُ:
«عَلِمْتُ زَيْدًا فَاضِلًا»، وَ«ظَنَنْتُ زَيْدًا قَائِمًا».

3. Бир мафъулга таъсир ўтказиши мумкин бўлмаган ҳолда икки мафъулга таъсир ўтказувчи феъл. Бу ҳолат қалб феълларида бўлади, улар:

عَلِمْتُ،

...деб билдим

ظَنَنْتُ،

...деб гумон қилдим (...деб ишондим)

حَسِبْتُ،

...деб ҳисобладим

خَلْتُ،

...деб ўйладим

رَعَمْتُ،

...деб даъво қилдим

رَأَيْتُ،

...деб кўрдим

وَجَدْتُ

...деб топдим

Мисоллар:

عَلِمْتُ زَيْدًا فَاضِلًا،

Маъноси: Зайдни фозил инсон деб билдим.

ظَنَنْتُ زَيْدًا قَائِمًا.

Маъноси: Зайдни турган деб гумон қилдим.

(Изоҳ: Ушбу феъллар асли мубтадо ва хабар бўлган икки мафъулни насб қилади. Яъни исмий жумлага кириб, мубтадо ва хабарни ўзининг икки мафъули сифатида насб қилади.

Афъоли қулубдан ташқари бу қисмга афъоли таҳвиллар (ўзгартириш феъллари) ҳам киради, улар ўзгартириш маъносида келади:

صَبَّرَ،

..ни ..га ўзгартирди

رَدَّ،

..ни ..га қайтарди

اِتَّخَذَ،

...ни .. тутди

جَعَلَ،

...ни .. қилди

وَهَبَ،

...ни ..га берди

تَرَكَ.

...ни ..дек қолдирди

Мисол: صَيَّرْتُ الْعَدُوَّ صَدِيقًا (Душманни дўстга айлантирдим).

Қалб феъллари икки турлидир:

1. Яқийнни (аниқ ишончни) англатувчи феъллар, улар:

رَأَى،

...деб кўрди (наздида)

عَلِمَ،

...деб билди

دَرَى،

...деб ҳисоблади

تَعَلَّمَ،

...деб билди

وَجَدَ،

Деб топди

أَلْفَى.

...деб ўйлади

Мисол: «فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ».

Оятнинг маъноси: “...Бас, мўминаликларини билсангиз, уларни кофирларга қайтариб юборманг...” (Мумтаҳина сураси, 10-оя).

2. Гумонни англаувчи феъллар, улар бирор феълни воқеъ бўлгани воқеъ бўлмаганидан кўра аниқроқ эканлигини ифодалайди. Ушбу гумонни англаувчи феълларнинг ўзи ҳам иккига бўлинади. Биринчи тури: гумон ва яқийнни англаувчи феъллар, улар:

ظَنَّ،

...деб гумон қилди (...деб ишонди)

حَسِبَ،

...деб ҳисоблади

خَالَ.

...деб ўйлади

Иккинчи тури: гумонни ўзини англатувчи
феъллар, улар:

جَعَلَ،

...деб билди

حَجَّأ،

...деб тахмин қилди

عَدَّ.

...деб ҳисоблади

Мисоллар:

«وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَّا»

Оятнинг маъноси: “Улар Роҳманнинг бандалари бўлмиш фаришталарни аёллар ҳисобладилар” (Зухруф сураси, 19-оят).

«قَدْ كُنْتُمْ أَخْجُوا أَبَا عَمْرٍو أَخَا ثِقَةٍ»

Маъноси: Абу Амрни ишончли деб билар эдим.

«فَلَا تَعُدُّ الْمَوْلَى شَرِيكَكَ فِي الْغِنَى».

Маъноси: Мавлони беҳожатликда ўз шеригинг деб санама).

وَرَابِعُهَا: يَتَعَدَّى إِلَى ثَلَاثَةِ مَفَاعِيلٍ، مِثْلُ: أَعْلَمَ، وَأَرَى، وَأَنْبَأَ، وَأَخْبَرَ، وَخَبَّرَ، وَنَبَأَ، وَحَدَّثَ، مِثْلُ: «أَعْلَمَ اللَّهُ زَيْدًا عَمْرًا فَاضِلًا».

إِعْلَمَ، أَنَّ كُلَّ وَاحِدٍ مِنَ الْمَفَاعِيلِ الْمَذْكُورَةِ مَفْعُولٌ بِهِ، وَيَجُوزُ إِقَامَةُ الْمَفَاعِيلِ مَقَامَ الْفَاعِلِ إِلَّا الثَّانِيَّ مِنْ بَابِ عَلِمْتُ، وَالثَّلَاثِ مِنْ بَابِ أَعْلَمْتُ، وَالْمَفْعُولَ لَهُ وَالْمَفْعُولَ مَعَهُ. وَالْمَفْعُولُ الْأَوَّلُ مِنْ بَابِ أَعْطَيْتُ أَفْصَحُ بِمَفْعُولِيَّةٍ مَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ مِنَ الثَّانِي.

4. Учта мафъулга таъсир ўтказувчи феъллар, улар:

أَعْلَمَ،

..ни ..га ..деб билдирди

أَرَى،

..ни ..га .. қилиб кўрсатди

أَنْبَأَ،

..ни ..га .. ...деб хабар хабар берди

وَأَخْبَرَ،

..ни ..га .. ...деб хабардор қилди

وَحَبَّرَ،

..ни ..га .. ...деб хабардор қилди

وَنَبَّأَ،

..ни ..га .. ...деб хабар хабар берди

وَحَدَّثَ

..ни ..га .. ...деб гапирди

Мисол:

أَعْلَمَ اللَّهُ زَيْدًا عَمْرًا فَاضِيلاً

Маъноси: Аллоҳ Зайдга Амрни фозил инсон эканлигини билдирди.

Билгинки, бир мафъул, икки мафъул, уч мафъулга таъсир ўтказди дейилгандаги мафъулларнинг барчаси мафъулун бихлардир.

عَلِمْتُ бобининг иккинчи мафъули, أَعْلَمَ бобининг учинчи мафъули, мафъулун лаҳ ва мафъулун маъаҳлар мажҳул феълда фоилнинг ўрнига қўйилишлари, яъни ноиби фоил бўлишлари жоиз эмас.

Ушбу мафъуллардан бошқа барча мафъуллар ноиби фоил бўлишлари жоиздир.

بوبيدان بۇلغان ىككى ماڧۇلنىنگ اىوالغىسى
نوبى فويل بۇلىشغا ىككىنچىسىدان كۇرا ھاكىرولق
بۇلاى.

ماسالان: **أَعْطِي دِرْهَمَ** دىيىلغانى **زَيْدٌ أَعْطِي** دىيىلغانىدان
كۇرا فاسولاللىرولقىر.

فصلٌ في بيانِ الأفعالِ الناقصةِ

وَهِيَ سَبْعَةٌ عَشَرَ [عَشْرُونَ] فِعْلاً: كَانَ، وَصَارَ، وَظَلَّ، وَبَاتَ، وَأَصْبَحَ، وَأَضْحَى،
وَأَمْسَى، وَعَادَ، وَآضَ، وَغَدَا، وَرَاحَ، وَمَا زَالَ، وَمَا انْفَكَّ، وَمَا بَرِحَ، وَمَا فَتَى، وَمَا دَامَ،
وَلَيْسَ، [وَاسْتَحَالَ، وَقَعَدَ، وَحَارَ].

وَهَذِهِ الْأَفْعَالُ لَا تَتِمُّ بِالْفَاعِلِ وَحْدَهُ، بَلْ تَحْتَاجُ إِلَى الْخَبَرِ، فَلِهَذَا سُمِّيَتْ نَاقِصَةً،
وَتَدْخُلُ عَلَى الْجُمْلَةِ الْأِسْمِيَّةِ، فَتَرْفَعُ الْمُسْنَدَ إِلَيْهِ، وَتَنْصِبُ الْمُسْنَدَ، نَحْوُ: «كَانَ زَيْدٌ
قَائِمًا»، وَيُسَمَّى الْمَرْفُوعُ اسْمَ كَانَ، وَالْمَنْصُوبُ خَبَرَهَا، وَقَسْنَ عَلَيْهِ الْبَوَاقِي.
وَاعْلَمْ، أَنَّ بَعْضَهَا قَدْ يَتِمُّ بِالْفَاعِلِ وَحْدَهُ، مِثْلُ: «كَانَ مَطَرٌ» أَيِ حَصَلَ، فَتُسَمَّى كَانَ
تَامَةً، وَقَدْ تَأْتِي كَانَ زَائِدَةً.

НОҚИС ФЕЪЛЛАР ҲАҚИДАГИ ФАСЛ

Билгинки, ноқис феъллар ўн еттита (йигирмата):

كَانَ، وَصَارَ، وَظَلَّ، وَبَاتَ، وَأَصْبَحَ، وَأَصْحَى، وَأَمْسَى، وَعَادَ، وَأَضَرَ، وَعَدَا، وَرَاحَ، وَمَا زَالَ، وَمَا انْفَكُّ، وَمَا بَرِحَ، وَمَا فَتِيَ، وَمَا دَامَ، وَلَيْسَ، (وَاسْتَحَالَ، وَقَعَدَ، وَحَارَ).

Ушбу феъллар фоилнинг бир ўзи ила комил маъно ифодалай олмайди. Шу сабабли улар “ноқис феъллар” деб номланади.

Ушбу феъллар исмий жумлага кириб, муснад илайҳни, яъни мубтадони рафъ қилади ва муснадни, яъни хабарни насб қилади, мисол:

كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا.

Маъноси: Зайд қоим бўлди.

Бунда рафъ исм كَانَ нинг исми, насб исм كَانَ нинг хабари, деб номланади. Бошқа ноқис феълларни шунга қиёсла!

Билгинки, ушбу ноқис феъллардан бир қисми баъзи ҳолларда фоилнинг бир ўзи ила комил маъно ифодалайди.

Масалан: كَانَ مَطَرٌ жумласи. Жумланинг маъноси “ёмғир ёғди” (حَصَلَ مَطَرٌ).

Ушбу “комил (томма) كَانَ” деб номланади. كَانَ гоҳида зоида бўлиб ҳам келади.

(Изоҳ: كَانَ икки шарт ила зиёда қилинади:

1. Мозий феъли билан келиш, мисол:

مَا كَانَ أَصْحَحَ عِلْمَ مَنْ تَقَدَّمَ.

Маъноси: Ўтганларнинг илми қанчалар ҳам саҳиҳ бўлган!

2. Ўзаро бозлиқ бўлган ва жор-мажрур бўлмаган икки нарсанинг орасида келиш, мисол:

مَا كَانَ أَعْدَلُ عُمَرَ.

Маъноси: Умар қанчалар ҳам адолатлидир!

Бу мисолда مَا лафзи ва таъажжуб феъли бўлмиш أَعْدَلُнинг орасида воқеъ бўлган. Шунингдек у نِعْمَ ва унинг омили, феъл ва унинг ноиб фоида, сифат ва унинг мавсуфи орасида зиёда бўлиб келади. كَانَ зиёда бўлиб келганда унинг амали бўлмайди ва таъкидлаш маъносида келади).

فَصْلٌ فِي بَيَانِ أَفْعَالِ الْمُقَارَبَةِ

إِعْلَمْ، أَنَّ أَفْعَالَ الْمُقَارَبَةِ أَرْبَعَةٌ: عَسَى، وَكَادَ، وَكَرَبَ، وَأَوْشَكَ.

وَهَذِهِ الْأَفْعَالُ تَدْخُلُ عَلَى الْجُمْلَةِ الْإِسْمِيَّةِ، مِثْلُ: «كَانَ»؛ فَتَرْفَعُ الْإِسْمَ، وَتَنْصِبُ الْخَبَرَ، إِلَّا أَنَّ خَبَرَهَا يَكُونُ فِعْلًا مُضَارِعًا مَعَ أَنْ، مِثْلُ: «عَسَى زَيْدٌ أَنْ يَخْرُجَ»، أَوْ بِلَا أَنْ، مِثْلُ: «عَسَى زَيْدٌ يَخْرُجُ».

وَيَجُوزُ أَنْ يَقَعَ الْفِعْلُ الْمُضَارِعُ مَعَ أَنْ فَاعِلًا لِ عَسَى، وَلَا تَحْتَاجُ إِلَى الْخَبَرِ، مِثْلُ: «عَسَى أَنْ يَخْرُجَ زَيْدٌ»، وَهَذَا فِي مَحَلِّ الرَّفْعِ بِتَأْوِيلِ الْمَصْدَرِ.

МУҚОРАБА ФЕЪЛЛАРИ ҲАҚИДАГИ ФАСЛ

Билгинги, муқораба феъллари тўрттадир:

عَسَى، وَكَادَ، وَكَرَبَ، وَأَوْشَكَ

Ушбу феъллар **كَانَ** ва унинг ахавотлари исмий жумлага киргани каби исмий жумлага кириб, мубтадони рафъ, хабарни насб қилади. Аммо уларнинг хабарлари **أَنَّ** ёки **أَنَّ** сиз музореъ феъли бўлади. Мисоллар:

عَسَى زَيْدٌ أَنْ يَخْرُجَ،

Маъноси: Шоядки Зайд чиқса.

عَسَى زَيْدٌ يَخْرُجُ.

Маъноси: Шоядки Зайд чиқса.

Музореъ феъли **أَنَّ** ила **عَسَى**га фоил бўлиши мумкин.
Бу ҳолатда хабарга ҳожат қолмайди, мисол:

عَسَى أَنْ يُخْرِجَ زَيْدًا.

Бунда **يُخْرِجَ** **أَنَّ** рафъ ўрнида масдар маъносида келади.

(Изоҳ: Муқораба феъллари كَادَ ва унинг ахавотлари. Уларнинг барчаси ҳам “муқораба” маъносини ифодаламайди. Аммо аксари шу маънода келгани учун уларнинг жамланмаси “муқораба феъллари” деб номланган. Улар уч турлидир:

1. Муқораба феъллари, улар:

كَادَ، أَوْشَكَ، كَرَبَ.

2. Ражо феъллари, улар:

عَسَى، حَرَى، إِخْلَوْلَقَ.

3. Шуруъ (киришиши):

أَنْشَأَ، عَلِقَ، طَفِقَ، أَخَذَ، هَبَّ، بَدَأَ، ابْتَدَأَ، جَعَلَ، قَامَ، انْبَرَى.

أَنَّ билан келган музореъ феъли масдар маъносида келади ва унга таъвил қилинади.

أَنَّ билан келганда ҳам **أَنْ**сиз келганда ҳам музореъ феъли феълий жумланинг хабари ўрнида бўлади.

Музореъ феъли أَنْ ىلا عَسَى ға ғоил бӯлгандаги عَسَى
 “комил (томма) عَسَى” деб номланади. Мисол:

«وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ»

Оятнинг маъноси: “...Шоядки ёқтирмаган
 нарсангиз сиз учун яхши бўлса. Ва шоядки ёқтирган
 нарсангиз сиз учун ёмон бўлса” (Бақара сураси, 216-
 оят).

Бу мисолда أَنْ ва تَكْرَهُوا феъли масдарга таъвил
 қилинади ва “комил (томма) عَسَى”нинг ғоили бўлади).

فَصْلٌ فِي بَيَانِ أَفْعَالِ الْمَدْحِ وَالذَّمِّ

إِعْلَمَنَّ أَنَّ أَفْعَالَ الذَّمِّ أَرْبَعَةٌ: نَعَمٌ، وَحَبْدًا لِلْمَدْحِ، وَبِئْسَ، وَسَاءَ لِلذَّمِّ.

وَكُلُّ مَا يَقَعُ بَعْدَ الْفَاعِلِ يُسَمَّى مَخْصُوصًا بِالْمَدْحِ، أَوْ مَخْصُوصًا بِالذَّمِّ.

وَالشَّرْطُ أَنْ يَكُونَ فَاعِلُهُ مُعْرَفًا بِاللَّامِ، مِثْلُ: «نَعَمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ»، أَوْ مُضَافًا إِلَى

الْمَعْرِفَةِ بِاللَّامِ، مِثْلُ: «نَعَمَ صَاحِبُ الْقَوْمِ زَيْدٌ»، أَوْ ضَمِيرًا مُسْتَتِرًا مُمَيِّزًا بِنَكْرَةِ مَنْصُوبَةٍ،

مِثْلُ: «نَعَمَ رَجُلًا زَيْدٌ»؛ وَفِيهِ فَاعِلٌ «نَعَمَ» «هُوَ» مُسْتَتِرٌ فِيهِ، وَ«رَجُلًا» مَنْصُوبٌ عَلَى

التَّمْيِيزِ، لِأَنَّ «هُوَ» مُبْهَمٌ، وَ«حَبْدًا زَيْدٌ»، «حَبَّ» فِعْلُ الْمَدْحِ، وَ«ذَا» فَاعِلُهُ، وَ«زَيْدٌ»

مَخْصُوصٌ بِالْمَدْحِ، وَكَذَلِكَ «بِئْسَ الرَّجُلُ زَيْدٌ»، وَ«سَاءَ الرَّجُلُ عَمْرُو».

МАДҲ ҚИЛИШ ВА МАЗАММАТ ҚИЛИШ ФЕЪЛЛАРИ ҲАҚИДАГИ ФАСЛ

Билгинки, мадҳ қилиш ва мазаммат қилиш феъллари тўрттадир:

وَحَبَّادًا مَدْحًا (мақтов) учун ишлатилади,

وَسَاءً مَزَامِمًا (ёмонлаш) учун ишлатилади.

Фоилдан кейин келган нарса “мадҳ ила ёки мазаммат ила хосланган” деб номланади.

Ушбу феъллар омил бўлишида фоил ال ила маърифа бўлиши ёки ال ила маърифа бўлганга музоф бўлиши ёки мансуб бўлган накра тамйиз ила келган мустатир замир бўлган фоил бўлиши шарт қилинади.

Мисоллар:

نِعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ،

Маъноси: Зайд бунча ҳам яхши киши.

نِعْمَ صَاحِبُ الْقَوْمِ زَيْدٌ،

Маъноси: Зайд бунча ҳам яхши қавмнинг соҳибидир.

نَعْمَ رَجُلًا زَيْدًا.

Маъноси: Зайд бунча ҳам яхши киши.

Охирги мисолдаги **نَعْمَ**нинг фоили тақдирдаги **هُوَ** мустатир замири бўлиб, **رَجُلًا** мустатир, мубҳам замирни тафсир қилиб келгани учун мансуб тамйиздир.

زَيْدًا мисолида **حَبَّ** мадҳ қилиш феъли, **ذَا** унинг фоили, **زَيْدًا** мадҳ ила хосланган.

بِئْسَ الرَّجُلُ زَيْدًا، سَاءَ الرَّجُلُ عَمْرُو мисоллари ҳам шу йўсинда бўлади.

(**Изоҳ:** *Мадҳ ила ёки мазаммат ила хосланган исм мубтадо муаххар сифатида эъробланади. Бунда унинг хабари мадҳ ёки мазаммат феъли ва унинг фоилидан иборат феълий жумла мубтадо муаххарнинг хабари бўлади. Ёки мадҳ ила ёки мазаммат ила хосланган исм **الْمَذْمُومُ** ёки **الْمَمْدُوحُ** кўринишида бўлган маҳзуф мубтадонинг хабари бўлади).*

فَصْلٌ فِي بَيَانِ فِعْلِي التَّعْجُبِ

اعْلَمْ أَنَّ فِعْلِي التَّعْجُبِ صِيغَتَانِ مِنْ مَصَادِرِ الْفِعْلِ الثَّلَاثِيِّ الْمُجَرَّدِ.

ИККИ ТАЪАЖЖУБ ФЕЪЛИ ҲАҚИДАГИ ФАСЛ

Билгинки, икки таъажжуб феъллари ҳар бир сулосий мужаррад бўлган масдардан иштиқоқ қилиб олинган икки сийғадир:

الأوّل: مَا أَفْعَلَهُ، مِثْلُ: «مَا أَحْسَنَ زَيْدًا»، تَقْدِيرُهُ: أَيُّ شَيْءٍ أَحْسَنَ زَيْدًا. «مَا» بِمَعْنَى شَيْءٍ فِي مَحَلِّ الرَّفْعِ بِالْإِبْتِدَاءِ، وَ«أَحْسَنَ» فِي مَحَلِّ الرَّفْعِ خَبَرُ الْمُبْتَدَأِ، وَفَاعِلُ أَحْسَنَ «هُوَ» ضَمِيرٌ مُسْتَتِرٌ فِيهِ وَجُوبًا، وَ«زَيْدًا» مَفْعُولٌ بِهِ.

1. مَا أَفْعَلَهُ، мисол: مَا أَحْسَنَ زَيْدًا. (Зайд қанчалар ҳам яхши!). Мисолнинг тақдири:

أَيُّ شَيْءٍ أَحْسَنَ زَيْدًا.

مَا лафзи маъносида ибтидо сабабидан рафъ ўрнида. أَحْسَنَнинг фоили феълда мустатир бўлган ھо замири. زَيْدًا мафъулун биҳ.

(Изоҳ: Ушбу сийга қуйидагича эъробланади: مَا накра, мабний, мубтадо рафъ ўрнида. أَحْسَنَ мабний,

жомид, мозий феъли. Фоили вожиб равишда мустатир замир, тақдири ھُو.

زَيْدًا мафъулун бих, мансуб. أَحْسَنَ زَيْدًا жумласи рафъ урнида مَا муфтадосининг хабари).

وَالثَّانِي أَفْعَلُ بِهِ، مِثْلُ: «أَحْسِنُ بِزَيْدٍ»، «أَحْسِنُ» صِيغَةُ الْأَمْرِ بِمَعْنَى الْخَبَرِ، وَتَقْدِيرُهُ: أَحْسَنَ زَيْدٌ أَي صَارَ ذَا حُسْنٍ، وَالْبَاءُ زَائِدَةٌ.

2. أَفْعَلُ بِهِ, мисол: أَحْسِنُ بِزَيْدٍ. (Зайд қанчалар ҳам яхши!).

أَحْسِنُ хабар маъносидаги амр феълидир. Тақдири зоида, (صَارَ ذَا حُسْنٍ) أَحْسَنَ زَيْدٌ.

(Изоҳ: Ушбу сийға қуйидагича эъробланади:

أَحْسَنَ жомид мозий феъли, амр сийғасида келган, мабний. ب зоида ҳарфи жор. زَيْدٌ фоил, марфуъ. Рафъ аломати тақдирдаги замма).

(Ушбу икки сийға сулосий бўлмаган феъллардан иштиқоқ қилинмайди).

البَابُ الثَّلَاثُ فِي عَمَلِ الْأَسْمَاءِ الْعَامِلَةِ

وَهِيَ أَحَدَ عَشَرَ قِسْمًا:

القِسْمُ الْأَوَّلُ: الْأَسْمَاءُ الشَّرْطِيَّةُ بِمَعْنَى إِنَّ، وَهِيَ تِسْعَةٌ: مَنْ، وَمَا، وَأَيْنَ، وَمَتَى، وَأَيُّ، وَأَنْتَ، وَإِذَا مَا، وَحَيْثُمَا، وَمَهْمَا.

وَهِيَ تَجْزِمُ الْفِعْلَ الْمُضَارِعَ، مِثْلُ: «مَنْ تَضْرِبُ أَضْرِبُ»، وَ«مَا تَفْعَلُ أَفْعَلُ»، وَ«أَيْنَ تَجْلِسُ أَجْلِسُ»، وَ«مَتَى تَقُومُ أَقُومُ»، وَ«أَيُّ شَيْءٍ تَأْكُلُ أَكُلُ»، وَ«أَنْتَ تَكْتُبُ أَكْتُبُ»، وَ«إِذَا مَا تُسَافِرُ أُسَافِرُ»، وَ«حَيْثُمَا تَقْصِدُ أَقْصِدُ»، وَ«مَهْمَا تَقْعُدُ أَقْعُدُ».

УЧИНЧИ БОБ ОМИЛ БЎЛУВЧИ ИСМЛАР ҲАҚИДА

Улар ўн бир қисм:

1. إِنَّ маъносидаги исми шартлар, улар тўққизтадир:

مَنْ، وَمَا، وَأَيْنَ، وَمَتَى، وَأَيُّ، وَأَنْتَ، وَإِذَا مَا، وَحَيْثُمَا، وَمَهْمَا.

Ушбу феъллар музореъ феъллини жазм қилади,
МИСОЛ:

مَنْ تَضْرِبُ أَضْرِبُ،

Маъноси: Кимни урсанг ўшани ураман.

مَا تَفْعَلُ أَفْعَلُ،

Маъноси: Нима қилсанг ўшани қиламан.

أَيْنَ تَجْلِسُ أَجْلِسُ،

Маъноси: Қаерга ўтирсанг ўша ерга ўтираман.

مَتَى تَقُومُ أَقُومُ،

Маъноси: Қачон турсанг ўшанда тураман.

أَيُّ شَيْءٍ تَأْكُلُ أَكُلُ،

Маъноси: Нимани есанг ўшани ейман.

أَيْنَ تَكْتُبُ أَكْتُبُ،

Маъноси: Қайда ёзсанг шу ерда ёзаман.

إِذْ مَا تُسَافِرُ أُسَافِرُ،

Маъноси: Қачонки сафар қилсанг мен ҳам сафар қиламан.

حَيْثُمَا تَقْصِدُ أَقْصِدُ،

Маъноси: Қаерни қасд қилсанг ўша ерни қасд қиламан.

مَهْمَا تَقْعُدُ أَقْعُدُ.

Маъноси: Қачон ўтирсанг ўтираман.

(Изоҳ: Музореъ феълони жазм қилувчи адотлар “шарт адотлари” деб номланиб, икки қисмга бўлинади:

1. Ҳарф: *إِنْ*.

2. Исмлар: Юқорида санаб ўтилганлари. Улардан ташқари яна қуйидагилари бор:

أَيَّانَ، كَيْفَمَا، إِذَا.

Мисоллар:

أَيَّانَ نُؤَمِّنُكَ تُؤَمِّنُ غَيْرَنَا،

Маъноси: Қачонки сенга омонлик берсак, биздан бошқага омонлик бер.

كَيْفَمَا تَكُنْ يَكُنْ قَرِينُكَ،

Маъноси: Қандай бўлсанг яқининг шундай бўлади.

وَاسْتَعْنِ مَا أَغْنَاكَ رَبُّكَ بِالْغِنَى ... وَإِذَا تُصِيبُكَ خِصَاصَةٌ فَتَحَمَلِ.

Маъноси:

Роббинг сени беҳожат айлаган нарсадан беҳожат бўл,

Вақтики сенга муҳтожлик етганда гўзал бардошли бўл).

وَالْقِسْمُ الثَّانِي: أَسْمَاءُ الْأَفْعَالِ بِمَعْنَى الْمَاضِي، مِثْلُ: هَيْهَاتَ؛ أَيُّ بَعْدَ، وَشَتَانَ؛ فِي
إِفْتِرَاقٍ، وَسُرْعَانَ؛ أَيُّ سَرَعَ.

وَهِيَ تَرْفَعُ الْإِسْمَ عَلَى الْفَاعِلِيَّةِ، مِثْلُ: «هَيْهَاتَ يَوْمَ الْعِيدِ»؛ أَيُّ بَعْدَ.

2. Мозий феъли маъносидаги исми феъллар,
МИСОЛ:

هَيْهَاتَ (بَعْدَ)، وَشَتَانَ (إِفْتِرَاقٍ)، وَسُرْعَانَ (سَرَعَ).

Улар исмни ўз фоили сифатида рафъ қиладилар,
МИСОЛ:

هَيْهَاتَ يَوْمَ الْعِيدِ.

Маъноси: Ҳайит куни узоқдир.

وَالْقِسْمُ الثَّلَاثُ: أَسْمَاءُ الْأَفْعَالِ بِمَعْنَى أَمْرِ الْحَاضِرِ، مِثْلُ: رُوَيْدًا، وَبَلَةً، وَحَيْهَلًا،
وَعَلَيْكَ، وَدُونَكَ، مِثْلُ: «رُوَيْدًا زَيْدًا» أَيُّ أَمِهَلُهُ.

وَهِيَ تَنْصِبُ الْإِسْمَ عَلَى الْمَفْعُولِيَّةِ.

3. Амри ҳозир маъносидаги исми феъллар, мисол:

رُوَيْدًا، وَبَلَةً، وَحَيْهَلًا، وَعَلَيْكَ، وَدُونَكَ.

Улар исмни мафъулун биҳ сифатида насб қилади,
МИСОЛ:

رُوَيْدٌ زَيْدًا.

وَالْقِسْمُ الرَّابِعُ: اسْمُ الْفَاعِلِ بِمَعْنَى الْحَالِ أَوْ الْإِسْتِقْبَالِ؛ يَعْمَلُ عَمَلِ الْفِعْلِ الْمَعْرُوفِ، إِذَا اعْتَمَدَ عَلَى لَفْظٍ قَبْلَهُ، وَذَلِكَ اللَّفْظُ: إمَّا أَنْ يَكُونَ مُبْتَدَأً، كَمَا فِي «زَيْدٌ قَائِمٌ أَبُوهُ» فِي اللَّازِمِ، وَ«زَيْدٌ ضَارِبٌ أَبُوهُ عَمْرًا» فِي الْمُتَعَدِّي. أَوْ مَوْصُوفًا، مِثْلُ: «مَرَرْتُ بِرَجُلٍ أَبُوهُ بَكْرًا». أَوْ مَوْصُولًا، مِثْلُ: «جَاءَنِي الْقَائِمُ أَبُوهُ»، وَ«جَاءَنِي الضَّارِبُ أَبُوهُ عَمْرًا». أَوْ ذَا الْحَالِ، مِثْلُ: «جَاءَنِي زَيْدٌ رَاكِبًا عَلَامُهُ فَرَسًا». أَوْ هَمْزَةً الْإِسْتِفْهَامِ، مِثْلُ: «أَضَارِبُ زَيْدٌ عَمْرًا». أَوْ حَرْفَ النَّفْيِ، مِثْلُ: «مَا قَائِمٌ زَيْدٌ»؛ وَيَعْمَلُ «قَائِمٌ» وَ«ضَارِبٌ» كَمَا عَمِلَ «قَامَ» وَ«ضَرَبَ».

4. Ҳозирги ёки келаси замон маъносидаги исми фоил. У ўзидан олдин зикр қилинган лафзга суянтирилган бўлиш шарти ила маълум (мажҳул бўлмаган) феъл каби омил бўлади. Ундан олдин зикр қилинган лафз ёки мубтадо ёки мавсуф ёки мавсул ёки ҳол ёки истифҳом ҳамзаси ёки нафий ҳарфи бўлган ҳолда исми фоил ёки лозим ёки мутаъаддий бўлади.

Мисоллар:

زَيْدٌ قَائِمٌ أَبُوهُ،

Маъноси: Зайднинг отаси қоимдир. (Мубтадо бўлиб, исми фоил лозим бўлганига мисол)

زَيْدٌ ضَارِبٌ أَبُوهُ عَمْرًا،

Маъноси: Зайднинг отаси Амрни урувчидир. (Мубтадо бўлиб, исми фоил мутаъаддий бўлганига мисол)

مَرَرْتُ بِرَجُلٍ ضَارِبٍ أَبُوهُ بَكْرًا،

Маъноси: Отаси Бакрни урувчи бўлган кишининг олдидан ўтдим. (Исми фоил мавсуф бўлганига мисол)

جَاءَنِي الْقَائِمُ أَبُوهُ،

Маъноси: Отаси қоим бўлган ҳузуримга келди. (Исми фоил мавсула билан келганига мисол. الْقَائِمُ даги алиф-лом мавсула маъносида келади)

جَاءَنِي الضَّارِبُ أَبُوهُ عَمْرًا،

Маъноси: Отаси Амрни урувчи бўлган ҳузуримга келди. (бу мисол ҳам мавсулага мисол)

جَاءَنِي زَيْدٌ رَاكِبًا غُلَامُهُ فَرَسًا،

Маъноси: Ғуломи от миниб олган ҳолда бўлган Зайд ҳузуримга келди. (Исми фоил ҳол бўлганига мисол)

أَضَارِبُ زَيْدٌ عَمْرًا،

Маъноси: Зайд Амрни урувчими? (Исми фоилдан олдин истифҳом келганига мисол)

مَا قَائِمٌ زَيْدٌ.

Маъноси: Зайд қоим эмас. (Исми фоилдан олдин нафий ҳарфи келганига мисол).

Бу мисолларда قَائِمٌ исми фоили фoқнинг амалини, ضَارِبٌ исми фоили فَضْرَبِнинг амалини бажаради. Яъни лозим фақат фоилни рафъ қилади, мутаъаддий фоилни рафъ, мафъулун биҳни насб қилади.

وَالْقِسْمُ الْخَامِسُ: اِسْمُ الْمَفْعُولِ بِمَعْنَى الْحَالِ وَالْاِسْتِقْبَالِ، يَعْمَلُ عَمَلِ فِعْلِهِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَجْهُولِ بِشَرْطِ الْاِعْتِمَادِ عَلَى لَفْظٍ قَدْ ذُكِرَ قَبْلَهُ، مِثْلُ: «زَيْدٌ مَضْرُوبٌ اَبُوهُ»، وَ«عَمْرُو مُعْطَى غَلَامُهُ دِرْهَمًا»، وَ«بَكْرٌ مَعْلُومٌ اِبْنُهُ فَاضِلًا»، وَ«خَالِدٌ مُخْبِرٌ اِبْنُهُ عَمْرًا فَاضِلًا»؛ يَعْمَلُ «مَضْرُوبٌ» وَ«مُعْطَى» وَ«مَعْلُومٌ» وَ«مُخْبِرٌ» كَمَا عَمِلَ «ضَرَبَ»، وَ«اَعْطَى»، وَ«عَلِمَ»، وَ«اُخْبِرَ».

5. Ҳозирги ёки келаси замон маъносидаги исми мафъул. У ўзидан олдин зикр қилинган лафзга суянтирилган бўлиш шарти ила мажхул феъл каби омил бўлади. Мисоллар:

زَيْدٌ مَضْرُوبٌ اَبُوهُ،

Маъноси: Зайднинг отаси урилган.

عَمْرُو مُعْطَى غَلَامُهُ دِرْهَمًا،

Маъноси: Амрнинг ғуломига дирҳам берилгандир.

بَكْرٌ مَعْلُومٌ اِبْنُهُ فَاضِلًا،

Маъноси: Бакрнинг ўғли фозил инсон деб билингандир.

خَالِدٌ مُحَبَّرٌ ابْنُهُ عَمْرًا فَاضِلًا.

Маъноси: Холиднинг ўғлига Амр фозил инсондир деб хабар берилган.

Бу мисолларда **مُحَبَّرٌ**, **مَعْلُومٌ**, **مُعْطَى**, **مَضْرُوبٌ** исми мафъуллари **ضَرِبَ**, **أَعْطَى**, **عَلِمَ**, **أَخْبَرَ** мажхул феъллари амалини бажаради.

وَالْقِسْمُ السَّادِسُ: الصِّفَةُ الْمَشَبَّهَةُ، وَهِيَ تَعْمَلُ عَمَلًا فِعْلِيًّا بِشَرْطِ الْإِعْتِمَادِ عَلَى لَفْظٍ قَدْ ذُكِرَ قَبْلَهُ، مِثْلُ: «زَيْدٌ حَسَنٌ غُلَامُهُ»، يَعْمَلُ «حَسَنٌ» كَمَا عَمِلَ «حَسَنٌ».

6. Сифати мушаббаҳа, ўзидан олдин зикр қилинган лафзга суянтирилган бўлиш шарти ила ўз феълнинг амалини бажаради.

Мисол: **زَيْدٌ حَسَنٌ غُلَامُهُ**. Бунда **حَسَنٌ** сифати мушаббаҳаси **حَسَنٌ** феълнинг амалини бажармоқда.

وَالْقِسْمُ السَّابِعُ: اسْمٌ تَفْضِيلٍ، وَاسْتِعْمَالُهُ عَلَى ثَلَاثَةِ أَوْجُهٍ:

١ - إِمَّا بِمِنْ، مِثْلُ: «زَيْدٌ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو».

٢ - وَإِمَّا بِالْأَلْفِ وَاللَّامِ، مِثْلُ: «جَاءَنِي زَيْدٌ الْأَفْضَلُ».

۳ - وَإِمَّا بِالْإِضَافَةِ، مِثْلُ: «زَيْدٌ أَفْضَلُ الْقَوْمِ»، وَعَمَلُهُ يَكُونُ فِي الْفَاعِلِ، وَهُوَ «هُوَ» فَاعِلُ «أَفْضَلُ» مُسْتَتِرٌ فِيهِ.

7. Исми тафзил уч кўринишда ишлатилади:

(1) مِنْ ила, мисол: زَيْدٌ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو. (Зайд Амрдан афзалроқ).

(2) ال ила, мисол: جَاءَنِي زَيْدٌ الْأَفْضَلُ. (Энг афзал бўлган Зайд хузуримга келди).

(3) Изофа ила, мисол: زَيْدٌ أَفْضَلُ الْقَوْمِ. (Зайд қавмнинг афзалидир).

Исми тафзилнинг амали замирдаги هُوَ фоилида бўлади. Мисолларда هُوَ фоили الْأَفْضَلُ исми тафзилининг замиридадир.

وَالْقِسْمُ الثَّامِنُ: الْمَصْدَرُ، إِنَّ لَمْ يَكُنْ مَفْعُولًا مُطْلَقًا، فَيَعْمَلُ عَمَلِ فِعْلِهِ، مِثْلُ: «أَعْجَبَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرًا».

8. Масдар у, ўз феълининг амалини бажаради. Омил бўлиши учун у мафъулун мутлоқ бўлмаслиги шарт қилинади, мисол: أَعْجَبَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرًا. (Зайднинг Амрни уриши мени ажаблантирди).

وَالْقِسْمُ التَّاسِعُ: الْإِسْمُ الْمُضَافُ، وَهُوَ يَجْرُ الْمُضَافَ إِلَيْهِ، مِثْلُ: جَاءَنِي غُلَامٌ زَيْدٍ.
وَاعْلَمْ، هَهُنَا لَامٌ مَحذُوفَةٌ فِي الْحَقِيقَةِ، وَالتَّقْدِيرُ: غُلَامٌ لَزَيْدٍ.

9. Музоф исм. У музофун илайҳни жор қилади,
МИСОЛ: جَاءَنِي غُلَامٌ زَيْدٍ.

Билгинки, бу мисолда ل ҳақиқатда маҳзүф
қилинган, мисолнинг тақдири: غُلَامٌ لَزَيْدٍ.

وَالْقِسْمُ الْعَاشِرُ: الْإِسْمُ التَّامُّ، وَهُوَ يَنْصِبُ التَّمْيِيزَ، وَتَمَامُهُ:
إِمَّا بِالتَّنْوِينِ، مِثْلُ: مَا فِي السَّمَاءِ قَدْرٌ رَاحَةٍ سَحَابًا.
وَإِمَّا بِتَقْدِيرِ التَّنْوِينِ، مِثْلُ: عِنْدِي أَحَدَ عَشَرَ رَجُلًا، وَزَيْدٌ أَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا.
وَإِمَّا بِنُونِ التَّنْبِيَةِ، مِثْلُ: عِنْدِي قَفِيزَانِ بُرًّا.
وَإِمَّا بِنُونِ الْجَمْعِ، مِثْلُ: «هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا».
وَإِمَّا بِمَا يُشَابِهُهُ نُونُ الْجَمْعِ، مِثْلُ: «عِنْدِي عِشْرُونَ دِرْهَمًا إِلَى تِسْعِينَ».
وَإِمَّا بِالْإِضَافَةِ، نَحْوُ: «عِنْدِي مِلْؤُهُ عَسَلًا».

10. Комил исм. У тамйизни насб қилади. Унинг
комил бўлиши ё танвин ила ёки тақдирдаги танвин

ила ёки тасния ۛи ила ёки жамъ ۛи ила ёки жамъ ۛига ўхшаган ۛ ила ёки изофа ила бўлади. Мисоллар:

مَا فِي السَّمَاءِ قَدْرُ رَاحَةِ سَحَابًا،

Маъноси: Осмонда бир қарич миқдорича ҳам булут йўқ. (Исм танвин билан комил бўлганига мисол)

عِنْدِي أَحَدَ عَشَرَ رَجُلًا،

Маъноси: Ҳузуримда ўн бир киши бор. (Исм тақдирдаги танвин билан комил бўлганига мисол (أَحَدَ (عَشَرَ)).

وَزَيْدٌ أَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا،

Маъноси: Зайд сендан мол-дунё жиҳатидан кўпроқдир. (Бу мисол ҳам исм тақдирдаги танвин билан комил бўлганига мисол (أَكْثَرُ)).

عِنْدِي قَفِيرَانِ بُرًّا،

Маъноси: Менда икки қафийз буғдой бор. (Исм тасния ۛи ила комил бўлганига мисол)

هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا،

Оятнинг маъноси: “Сен: «Сизга амаллари юзасидан энг зиёнкорларнинг хабарини берайми?»

Улар бу дунё ҳаётидаёқ сайъи-ҳаракатлари ботил бўлган, ўзлари эса, гўзал иш қиляпман, деб ҳисоблайдиганлардир», дегин” (Каҳф сураси, 103-104-оятлар). (Исм жамълик ۋи ила комил бўлганига мисол)

عِنْدِي عِشْرُونَ دِرْهَمًا إِلَى تِسْعِينَ،

Маъноси: Менда йигирмадан тўқсонгача дирҳам бор. (Исм жамълик ۋига ўхшаш ила комил бўлганига мисол)

عِنْدِي مَلُؤُهُ عَسَلًا.

Маъноси: Менда шу идиш тўла асал бор. (Исм изофа ила комил бўлганига мисол).

وَالْقِسْمُ الْحَادِي عَشَرَ: أَسْمَاءُ الْكِنَايَةِ مِنَ الْعَدَدِ، وَهِيَ كَمَ وَكَذَا.

إِعْلَمَ أَنَّ كَمَ قِسْمَانِ:

۱ - إِسْتِفْهَامِيَّةٌ: وَهِيَ تَنْصِبُ التَّمْيِيزَ، مِثْلُ: «كَمَ رَجُلًا عِنْدَكَ»، وَكَذَلِكَ كَذَا،

نَحْوُ: «عِنْدِي كَذَا دِينَارًا».

۲ - وَخَبَرِيَّةٌ: وَهِيَ تَجْرُ التَّمْيِيزَ، مِثْلُ: «كَمَ مَالٍ أَنْفَقْتَ»، وَ«كَمَ دَارٍ بَنَيْتُ». وَقَدْ

تَدْخُلُ مِنَ الْجَارَةِ عَلَى تَمْيِيزِ الْخَبَرِيَّةِ كَقَوْلِهِ تَعَالَى «كَمَ مِنْ مَلِكٍ فِي السَّمَاوَاتِ».

11. Ададдан киноя бўлган исм.

У икки калимадир: كَمَا، كَذَا.

Билгинки, كَمَا икки қисмдир: истифҳомий ва хабарий.

Истифҳомий كَمَا ва كَذَا тамйизни насб қилади, мисол:

كَمَا رَجُلًا عِنْدَكَ،

Маъноси: Ҳузурингда неча киши бор?

عِنْدِي كَذَا دِينَارًا.

Маъноси: Менда фалонча дирхам бор.

Хабарий كَمَا тамйизни жор қилади, мисол:

كَمَا مَالٍ أَنْفَقْتُ،

Маъноси: Қанча молни инфоқ қилдинг!

كَمَا دَارٍ بَنَيْتُ.

Маъноси: Қанча ҳовли бино қилдинг!

Хабарий кннинг тамйизига гоҳида жор килувчи ҳарф киради.

Мисол: كَمٍ مِنْ مَلِكٍ فِي السَّمَاوَاتِ .

(Оятнинг маъноси: “Осмонларда қанчадан-қанча фаришталар мавжуд, уларнинг шафоати ҳеч фойда бермас. Магар Аллоҳ Ўзи хоҳлаган ва рози бўлганларга изн берсагина” (Нажм сураси, 26-оят)).

القِسْمُ الثَّانِي فِي الْعَوَامِلِ الْمَعْنَوِيَّةِ

اعْلَمْ، أَنَّ الْعَوَامِلَ الْمَعْنَوِيَّةَ قِسْمَانِ:

الأوَّلُ: الإِبْتِدَاءُ، أَي حُلُوُّ الْأَسْمِ عَنِ الْعَوَامِلِ اللَّفْظِيَّةِ، فَيَرْفَعُ الْمُبْتَدَأَ وَالْحَبَرَ، مِثْلُ:

«زَيْدٌ قَائِمٌ»، وَ «زَيْدٌ» مُبْتَدَأٌ مَرْفُوعٌ بِالْإِبْتِدَاءِ، «قَائِمٌ» حَبْرٌ مَرْفُوعٌ أَيْضًا بِالْإِبْتِدَاءِ.

وَفِي هَذَا مَذْهَبَانِ آخَرَانِ:

الأوَّلُ: الإِبْتِدَاءُ عَامِلٌ فِي الْمُبْتَدَأِ، وَالْمُبْتَدَأُ عَامِلٌ فِي الْحَبْرِ.

وَالثَّانِي: كُلُّ وَاحِدٍ مِنَ الْمُبْتَدَأِ وَالْحَبْرِ عَامِلٌ فِي الْآخَرِ.

ИККИНЧИ ҚИСМ

МАЪНАВИЙ ОМИЛЛАР ҲАҚИДА

Билгинки, маънавий омиллар икки қисмдир:

1. Ибтидо (жумланинг бошида келиш). Бунда исм лафзий омиллардан холи бўлади. Ибтидо мубтадо ва хабарни рафъ қилади, мисол: زَيْدٌ قَائِمٌ.

Бу мисолда زَيْدٌ мубтадо, ибтидо (жумланинг бошида келиш) сабабли рафъ бўлган. قَائِمٌ мубтадонинг хабари, ибтидо (жумланинг бошида келиш) сабабли рафъ бўлган.

Бу масалада наҳв олимларининг яна икки фикри бор:

(1) Ибтидо (жумланинг бошида келиш) мубтадога омил бўлади. Мубтадо хабарга омил бўлади.

(2) Мубтадо ва хабар бир-бирларига омил бўлади.

وَالثَّانِي: خُلُوُ الْفِعْلِ الْمَضَارِعِ مِنَ النَّاصِبِ وَالْجَارِمِ؛ يَرْفَعُ الْفِعْلَ الْمَضَارِعَ، مِثْلُ:

«يَضْرِبُ زَيْدٌ»، «يَضْرِبُ» مَرْفُوعٌ لِأَنَّهُ خَالٍ مِنَ النَّاصِبِ وَالْجَارِمِ.

تَمَّتْ عَوَامِلُ النَّحْوِ بِتَوْفِيقِ اللَّهِ تَعَالَى وَعَوْنِهِ.

2. Музореъ феълининг насб қилувчи ва жазм қилувчи омиллардан холи бўлишидир. Насб қилувчи ва жазм қилувчи омиллардан холи бўлиш музореъ феълини рафъ қилади, мисол: **يَضْرِبُ زَيْدٌ**.

Бу мисолда **يَضْرِبُ** музореъ феъли насб қилувчи ва жазм қилувчи омиллардан холидир.

Улуғ Аллоҳнинг тавфиқи ва ёрдами ила наҳвий омилларнинг баёни тугади.

خَاتِمَةٌ

فِيهَا فَوَائِدٌ مُتَفَرِّقَةٌ يَجِبُ عِلْمُهَا وَفِيهَا فُصُولٌ ثَلَاثَةٌ:

الْفَصْلُ الْأَوَّلُ فِي بَيَانِ التَّوَابِعِ

وَأَعْلَمُ، أَنَّ التَّابِعَ هُوَ كُلُّ لَفْظٍ ثَانٍ يُعْرَبُ بِإِعْرَابِ سَابِقِهِ مِنْ جِهَةٍ وَاحِدَةٍ، وَيُسَمَّى السَّابِقُ مَتَّبِعًا.

وَحُكْمُهُ: أَنْ يُوَافِقَ الْمَتَّبِعَ فِي الْإِعْرَابِ دَائِمًا.

ХОТИМА

БИЛИШ ШАРТ БЎЛГАН ТУРЛИ ФОЙДАЛАР ҲАҚИДА

УЛАР УЧ ФАСЛДИР

АВВАЛГИ ФАСЛ ТОБЕЪЛАР ҲАҚИДА

Билгинки, тобеъ аввалги лафздан кейин келган ҳар бир иккинчи лафз бўлиб, бир жихатдан ўзидан олдинги лафзнинг эъроби ила эъробланади. Олдинги лафз “матбуъ” деб номланади.

Тобеънинг ҳукми ўз матбуъсига эъробда доимо эргашишдир.

التَّوَابِعُ خَمْسَةٌ أَقْسَامٍ:

الأوَّلُ: الصِّفَةُ؛ تَابِعٌ يَدُلُّ عَلَى مَعْنَى فِي مَتَّبِعِهِ، مِثْلُ: «جَاءَنِي رَجُلٌ عَالِمٌ». أَوْ فِي مُتَعَلِّقٍ مَتَّبِعِهِ، مِثْلُ: «جَاءَنِي رَجُلٌ حَسَنٌ غُلَامُهُ، أَوْ أَبُوهُ».

وَالصِّفَةُ الَّتِي تَدُلُّ عَلَى مَعْنَى فِي مَتْبُوعِهِ فَتَتَّبَعُ مَتْبُوعَهَا فِي عَشْرَةِ أَشْيَاءَ: التَّعْرِيفِ،
وَالتَّنْكِيرِ، وَالتَّذْكِيرِ، وَالتَّأْنِيثِ، وَالْإِفْرَادِ، وَالتَّشْيِيعِ، وَالْجُمُعِ، وَالرَّفْعِ، وَالنَّصْبِ، وَالْجَرِّ، مِثْلُ:
«عِنْدِي رَجُلٌ عَالِمٌ، وَرَجُلَانِ عَالِمَانِ، وَرِجَالٌ عَالِمُونَ، وَامْرَأَةٌ عَالِمَةٌ، وَامْرَأَتَانِ
عَالِمَتَانِ، وَنِسْوَةٌ عَالِمَاتٌ».

وَأَمَّا الصِّفَةُ الَّتِي تَدُلُّ عَلَى مَعْنَى فِي مُتَعَلِّقِ مَتْبُوعِهَا [وَيُسَمَّى النَّعْتِ السَّبْبِيِّ]، فَتَتَّبَعُ
مَتْبُوعَهَا فِي خَمْسَةِ أَشْيَاءَ: التَّعْرِيفِ، وَالتَّنْكِيرِ، وَالرَّفْعِ، وَالنَّصْبِ، وَالْجَرِّ، مِثْلُ: «جَاءَنِي
رَجُلٌ عَالِمٌ أَبُوهُ».

إِعْلَمَنَّ أَنَّ التَّكْرَرَ تُوصَفُ بِالْجُمْلَةِ الْحَبْرِيَّةِ، نَحْوُ: «جَاءَنِي رَجُلٌ أَبُوهُ عَالِمٌ»، وَلَا بُدَّ فِي
الْجُمْلَةِ مِنْ ضَمِيرٍ عَائِدٍ إِلَى التَّكْرَرِ.

ТОБЕЪЛАР БЕШ ҚИСМДИР

1. Сифат. У икки қисмдир:

(1) у ўз матбуъсидаги маънога далолат қиувчи тобеъдир.

Мисол: *جاءني رجلٌ عالمٌ*. (Хузуримга олим киши келди).

(2) у ўз матбуъсига таъаллуқли нарсанинг маъносига далолат қиувчи тобеъдир.

Мисол: *جاءني رجلٌ أبوه عالمٌ*. (Отаси олим бўлган киши хузуримга келди).

Сифатнинг биринчи қисми ўз матбуъсига ўн нарсада эргашади: маърифа ва накраликда, музаккар ва муаннасликда, муфрад, тасния ва жамъликда, рафъ, насб ва жорликда. Мисоллар:

عِنْدِي رَجُلٌ عَالِمٌ، وَرَجُلَانِ عَالِمَانِ، وَرِجَالٌ عَالِمُونَ، وَأَمْرَأَةٌ عَالِمَةٌ، وَأَمْرَأَتَانِ عَالِمَتَانِ،
وَنِسْوَةٌ عَالِمَاتٌ.

Маъноси: Ҳузуримда олим киши, икки олим одам, олим инсонлар, олима аёл, икки олима аёллар ва олима аёллар бор.

Сифатнинг иккинчи қисми (ушбу сифат “наъти сабабий” деб номланади) ўз матбуъсига беш нарсада эргашади: маърифа ва накраликда, рафъ, насб ва жорликда. Улардан бошқаларда мувофиқлик лозим бўлмайди. Мисоллар:

جَاءَنِي رَجُلٌ عَالِمٌ أَبُوهُ،

Маъноси: Ҳузуримга отаси олим бўлган киши келди.

رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا.

Оятнинг маъноси: “...Эй Роббимиз, бизни аҳли золим шаҳардан чиқаргин...” (Нисо сураси, 75-оят).

Билгинки, накра хабарий жумла ила васф қилинади, мисол: جَاءَنِي رَجُلٌ أَبُوهُ عَالِمٌ. Бу ҳолда жумлада накрага қайтувчи бирор замир бўлиши шартдир.

(Ушбу жумла исмий жумла ҳам, феълий жула ҳам бўлиши мумкин).

وَالثَّانِي: التَّأْكِيدُ؛ تَابِعٌ يَدُلُّ عَلَى تَفْرِيرِ حَالِ الْمُتَّبِعِ فِي النَّسْبَةِ، أَوْ فِي شُمُولِ الْحُكْمِ لَهُ، لِئَلَّا يَبْقَى شَكٌّ لِلسَّمَاعِ.

وَالتَّأْكِيدُ عَلَى قِسْمَيْنِ:

١ - لَفْظِيٌّ،

٢ - وَمَعْنَوِيٌّ.

فَالتَّأْكِيدُ اللَّفْظِيُّ يَكُونُ بِتَكَرُّرِ اللَّفْظِ، مِثْلُ: «زَيْدٌ زَيْدٌ قَائِمٌ»، وَ«ضَرَبَ ضَرْبَ زَيْدٍ»، وَ«إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ»، [وَ«زَيْدٌ قَائِمٌ زَيْدٌ قَائِمٌ»].

وَالتَّأْكِيدُ الْمَعْنَوِيُّ بِشِمَانِيَةِ أَلْفَاظٍ: نَفْسٌ، وَعَيْنٌ، وَكَلَا وَكَلْتَا، وَكُلٌّ [وَعَامَّةٌ]، [وَجَمِيعٌ] وَأَجْمَعٌ، وَأَكْتَعٌ، وَأَبْتَعٌ، وَأَبْصَعٌ، مِثْلُ: «جَاءَنِي زَيْدٌ نَفْسُهُ»، وَ«جَاءَنِي الزَّيْدَانِ أَنْفُسُهُمَا»، وَ«جَاءَنِي الزَّيْدُونَ أَنْفُسَهُمْ»، وَكَذَلِكَ عَيْنٌ، وَ«جَاءَنِي الزَّيْدَانِ كِلَاهُمَا، وَالْهِنْدَانِ كِلْتَاهُمَا».

وَكَلَا وَكَلْتَا خَاصَّتَانِ بِالمَعْنَى، [وَ«جَاءَنِي الطُّلَابُ عَامَّتُهُمْ، وَجَمِيعُهُمْ»] وَ«جَاءَنِي الْقَوْمُ كُلُّهُمْ [وَجَمِيعُهُمْ] أَجْمَعُونَ وَأَكْتَعُونَ، وَأَبْتَعُونَ، وَأَبْصَعُونَ».

إِعْلَمْ، أَنَّ أَكْتَعٌ، وَأَبْتَعٌ وَأَبْصَعٌ أَتْبَاعٌ لِأَجْمَعٍ [وَأَجْمَعٌ تَأْتِي بَعْدَ كُلِّ، وَجَمِيعٌ إِذَا أُرِيدَ تَقْوِيئُهَا وَجُمْعَاءُ بَعْدَ كُلِّهَا، وَأَجْمَعُونَ بَعْدَ كُلِّهِمْ]، فَلَا تُسْتَعْمَلُ بِدُونِهِ، وَلَا تَتَقَدَّمُهُ.

2. Тавкид. Ушбу тобеъ матбуъ ҳолатининг тақририга нисбатта ёки унинг ҳукмининг шомиллигида далолат қилади. Бу ҳолат эшитувчида матбуъга нисбатан шак қолмаслиги учундир.

Тавкид икки қисмдир: Лафзий ва маънавий.

Лафзий тавкид лафзнинг айнан ўзини такрор қилиш ила ҳосил бўлади, мисол:

زَيْدٌ زَيْدٌ قَائِمٌ، ضَرْبٌ ضَرْبٌ زَيْدٌ، إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ، زَيْدٌ قَائِمٌ زَيْدٌ قَائِمٌ.

Маънавий тавкиднинг ўзига хос саккиз лафзи бор, улар:

نَفْسٌ، وَعَيْنٌ، وَكَلَامٌ وَكَلِمَةٌ، وَكُلٌّ، أَجْمَعٌ، أَكْتَعٌ، أَبْتَعٌ، أَبْصَعٌ.

Мисоллар:

جَاءَنِي زَيْدٌ نَفْسُهُ،

Маъноси: Ҳузуримга Зайднинг ўзи келди.

جَاءَنِي الزَّيْدَانِ أَنْفُسُهُمَا،

Маъноси: Ҳузуримга икки Зайднинг ўзлари келдилар.

جَاءَنِي الزَّيْدُونَ أَنْفُسُهُمْ،

Маъноси: Ҳузуримга Зайдларнинг ўзлари келдилар. (Ушбу мисолларда келган $أَنْفُسُهُمْ$ ва $نَفْسُهُ$ тавкидлари ўрнига $عَيْنُهُمَا$ ва $عَيْنُهُمْ$ тавкидлари ишлатилиши мумкин).

جَاءَنِي الرَّيْدَانِ كِلَاهُمَا،

Маъноси: Ҳузуримга Зайдларнинг икковлари келдилар.

الْمَهْدَانِ كِلْتَاهُمَا.

Маъноси: Ҳузуримга Ҳиндларнинг икковлари келдилар.

جَاءَنِي الْقَوْمُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ وَأَكْتَعُونَ، وَأَبْتَعُونَ، وَأَبْصَعُونَ.

Маъноси: Ҳузуримга қавмнинг барчалари келдилар.

كِلا، مۇсаннога хосдир.

Билгинки, $أَبْتَعُ$, $أَبْتَعُ$, $أَبْتَعُ$ лар $أَجْمَعُ$ нинг тобеълари бўлиб $أَجْمَعُ$ сиз келмайдилар ва ундан олдин ҳам келмайдилар.

وَالثَّالِثُ: الْبَدَلُ؛ تَابِعٌ مَقْصُودٌ بِالنِّسْبَةِ، وَهُوَ عَلَى أَرْبَعَةِ أَقْسَامٍ:

١ - بَدَلُ الْكُلِّ،

٢ - وَبَدَلُ الْإِشْتِمَالِ،

۳ - وَبَدَلُ الْغَلَطِ،

۴ - وَبَدَلُ الْبَعْضِ.

فَأَمَّا بَدَلُ الْكُلِّ: فِيمَا يَكُونُ مَدْلُولُهُ مَدْلُولَ الْمُبْدَلِ مِنْهُ، مِثْلُ: «جَاءَنِي زَيْدٌ أَخُوكَ».

وَبَدَلُ الْبَعْضِ: مَا يَكُونُ مَدْلُولُهُ جُزْءَ الْمُبْدَلِ مِنْهُ، مِثْلُ: «ضَرَبَ زَيْدٌ رَأْسَهُ».

وَبَدَلُ الْإِشْتِمَالِ: مَا يَكُونُ مَدْلُولُهُ جُزْءَ الْمُبْدَلِ مِنْهُ، مِثْلُ: «سَلِبَ زَيْدٌ ثَوْبَهُ».

وَبَدَلُ الْغَلَطِ: لَفْظٌ يُذَكَّرُ بَعْدَ الْغَلَطِ، مِثْلُ: «مَرَرْتُ بِرَجُلٍ، حِمَارٍ».

3. Бадал. У ўз матбуъсига боғлиқ бўлган ҳолда ўзи мақсад қилинган бўлади. У тўрт қисмдир:

- (1) бадали кулл.
- (2) бадали иштимол.
- (3) бадали ғалат.
- (4) бадали баъз.

Бадали кулл: У далолат қилган нарса мубдал минҳу далолат қилган нарсанинг ўзгинаси бўлади.

Мисол: جَاءَنِي زَيْدٌ أَخُوكَ. (Ҳузуримга Зайд аканг келди).

Бадали баъз: У далолат қилган нарса мубдал минҳу далолат қилган нарсанинг бир қисми (баъзиси) бўлади.

Мисол: ضَرَبَ زَيْدٌ رَأْسَهُ. (Зайдни, бошини урилди).

Бадали иштимол: У далолат қилган нарса мубдал минҳу далолат қилган нарсага таъаллуқи бор нарса бўлади.

Мисол: سَلِبَ زَيْدٌ ثَوْبَهُ. (Зайдни, кийимини ўғирлашди).

Бадали ғалат: У янглишиб, ғалат ила айтилган лафздан кейин айтилган саҳиҳ лафздир. Мисол:

مَرَزْتُ بِرَجُلٍ، حَمَارٍ.

Маъноси: Бир эшак киши олдидан ўтдим.

(Бадалларда уларнинг маъносини тўлиқ ифодалаш учун уларнинг маъносига мувофиқ оҳанг ила сўзлаш лозим бўлади).

وَالرَّابِعُ: الْعَطْفُ بِالْحُرُوفِ؛ تَابِعٌ مَقْصُودٌ بِالنِّسْبَةِ مَعَ مَتْبُوعِهِ، بَعْدَ حُرُوفِ الْعَطْفِ،

مِثْلُ: «جَاءَنِي زَيْدٌ وَعَمْرٌو».

وَحُرُوفُ الْعَطْفِ عَشْرَةٌ، نَذَكُرُهَا فِي الْفَصْلِ الثَّلَاثِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى وَيُسَمَّى عَطْفَ

التَّسْقِ أَيْضًا.

4. و ҳарфи ила атф қилинган тобеъ. Бунда тобеъ матбуъ билан биргаликда қасд қилинади. Улар орасида атф ҳарфларидан бир ҳарф бўлади. Мисол:

جَاءَنِي زَيْدٌ وَعَمْرٌو.

Ушбу атф “атфи насқ” деб ҳам номланади. Атф ҳарфлари ўнта бўлиб, уларни – Аллоҳ насиб қилса – учинчи фаслда зикр қиламиз.

وَإِلْحَامِسُنْ: عَطْفُ الْبَيَانِ؛ تَابِعٌ غَيْرُ صِفَةٍ يُوضِحُ مَتَّبِعَهُ، مِثْلُ: «أَقْسَمَ بِاللَّهِ أَبُو حَفْصٍ عُمَرُ»، إِذَا كَانَ مَشْهُورًا بِالْعِلْمِ، وَ«جَاءَنِي زَيْدٌ أَبُو عَمْرٍو»، إِذَا كَانَ مَشْهُورًا بِالْكُنْيَةِ.

5. Атфи баён. У сифат бўлмаган, матбуъсини изоҳлаб келадиган тобеъдир. Бунда тобеъ ва матбуъ орасида ҳарфи атф бўлмайди. Мисол:

أَقْسَمَ بِاللَّهِ أَبُو حَفْصٍ عُمَرُ.

Маъноси: Аллоҳ номи ила Абу Ҳафс Умар қасам ичди.

Бу мисолда *عُمَرُ* атфи баён.

جَاءَنِي زَيْدٌ أَبُو عَمْرٍو.

Маъноси: Ҳузуримга Абу Амр Зайд келди.

Бу мисолда *أَبُو عَمْرٍو* атфи баён. Кишининг исми машҳур бўлса, исми атф баён бўлади. Агар куняси машҳур бўлса куняси атфи баён бўлади.

الفصل الثاني

في بيان المنصرف وغير المنصرف

فَالْمُنْصَرَفُ: مَا لَيْسَ فِيهِ سَبَبٌ مِنْ أَسْبَابِ مَنْعِ الصَّرْفِ.

وَعَبْرُ الْمُنْصَرَفِ: مَا فِيهِ سَبَبَانِ مِنْ أَسْبَابِ مَنْعِ الصَّرْفِ.

ИКИНЧИ ФАСЛ

МУНСАРИФ ВА МУНСАРИФ БЎЛМАГАНЛАРНИНГ БАЁНИ ҲАҚИДА

(Эъроб навъларининг зикрида мунсариф ва мунсариф бўлмаганларни билдинг. Энди мунсариф ва мунсариф бўлмаганларнинг таърифлари ва мисолларини келтирамиз).

Мунсариф: Сарфни манъ қилувчи сабаблардан холий исм, (масалан: **زَيْدٌ، عَمْرُو**.)

Мунсариф бўлмаган: Унда сарфни манъ қилувчи сабаблардан иккиси (ёки иккисининг ўрнини босувчи бир сабаб) бўлган исмдир.

وَأَسْبَابُ مَنْعِ الصَّرْفِ تِسْعَةٌ:

١ - عَدْلٌ،

٢ - وَوَصْفٌ،

٣ - وَتَأْنِيثٌ،

٤ - وَمَعْرِفَةٌ،

٥ - وَعُجْمَةٌ،

٦ - وَجَمْعٌ،

٧ - وَتَرْكِيبٌ،

٨ - وَوَزْنُ الْفِعْلِ،

٩ - وَالْفِ وَنُونُ زَائِدَتَانِ.

Сарфни манъ қилувчи сабаблар тўққизтадир:

1. Адл.
2. Васф.
3. Таънис.

4. Маърифа.
5. Ажамийлик.
6. Жамънинг охирги сийғаси.
7. Таркиб.
8. Феъл вазни.
9. Зоида ا ва ن.

فَالْعَدْلُ وَالْعَلْمُ فِي «عُمَرَ»، وَالْعَدْلُ وَالصِّفَةُ فِي «ثَلَاثَ» وَ«مَثَلْتَ»، وَالتَّأْنِيثُ وَالْعَلْمُ فِي [«فَاطِمَةَ» وَ] «طَلْحَةَ»، وَالتَّأْنِيثُ الْمَعْنَوِيُّ وَالْعَلْمُ فِي «زَيْنَبَ»، وَالتَّأْنِيثُ بِالْأَلِفِ الْمَقْصُورَةِ فِي «حُبْلَى»، وَالتَّأْنِيثُ بِالْأَلِفِ الْمَمْدُودَةِ فِي «حَمْرَاءَ»، وَهَذَا التَّأْنِيثُ قَائِمٌ مَقَامَ السَّبَبِينَ، وَالْعَجْمَةُ وَالْعَلْمُ فِي «إِبْرَاهِيمَ»، وَجَمْعُ مُنْتَهَى الْجُمُوعِ فِي «مَسَاجِدَ» وَ«مَصَابِيحَ»؛ وَهُوَ قَائِمٌ مَقَامَ السَّبَبِينَ، وَالتَّرْكِيْبُ وَالْعَلْمُ فِي «بَعْلَبَكَّ»، وَوَزْنُ الْفِعْلِ وَالْعَلْمُ فِي «أَحْمَدَ»، وَالْأَلِفُ وَالتَّنُونُ الرَّائِدَتَانِ وَالْعَلْمُ فِي «عُثْمَانَ»، وَتَعَلَّمَ تَحْقِيقَ غَيْرِ الْمُنْصَرَفِ مِنْ كُتُبٍ أُخْرَى.

ثَلَاثَ، مَثَلْتَ مисолида адл ва алам бор. ثَلَاثَ мисолларида сифат ва адл бор. طَلْحَةَ таънис ва алам бор. حُبْلَى алифи маънавий таънис ва алам бор. حَمْرَاءَ алифи мамдуда ила таънис бор. Ушбу охирги икки мисолда бир сабаб икки сабабнинг ўрнини босади. إِبْرَاهِيمَ ажамийлик ва алам бор. مَسَاجِدَ، مَصَابِيحَ да жамънинг охирги сийғаси бор.

Жамънинг охирги сийғаси икки сабабнинг ўрнини босади. **بَعْلَبَكَ** да таркиб ва алам бор. **أَحْمَدَ** да феъл вазни ва алам бор. **عُثْمَانَ** да зоида **ا, ن** ва алам бор.

Мунсариф бўлмаган исмнинг батафсил баёнини наҳв ҳақидаги кенг китоблардан билиб оласан.

(Изоҳ: Адл қилинган сифат икки навъ бўлади: (1) فُعَالٌ ва مَفْعَلٌ вазнларига адл қилинган ададлар, ушбу оят мисол:

«جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولِي أَجْنِحَةٍ مِّثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعًا».

Оятнинг маъноси: **“Ҳамду сано осмонлару ерни йўқдан бор қилган, фаришталарни икки, уч, тўрт қанотли элчилар қилган Аллоҳга бўлсин”** (Фотир сураси, 1-оят).

(2) **أَخْرَ** лафзидан адл қилинган **أَخْرَ**, ушбу оят мисол:

«فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ».

Оятнинг маъноси: **“Сизлардан ким бемор ёки мусофир бўлса, бас, саногини бошқа кунларда тутади”** (Бақара сураси, 184-оят).

Мунсариф бўлмасликка сабаб бўлувчилардан бўлган таънисда исм эркак учун ном бўладими, аёл учун ном бўладими фарқи йўқ, мисол: **حَمْرَةٌ**.

Ушбу исм музаккар учун алам бўлгани билан бирга лафзий муаннасдир.

Мунсариф бўлмасликка сабаб бўлувчилардан бўлган жамънинг охири сийгаси таксир аломати бўлган ۱ дан кейин икки ёки ўртадагиси сукунли бўлган уч ҳарфи бўлган ҳар бир жамъи таксирдир.

мисол: (مَسَاجِدَ، مَصَائِحَ).

الفصل الثالثُ في بيان الحُرُوفِ غَيْرِ الْعَامِلَةِ

وَهِيَ سَبْعَةٌ عَشَرَ قِسْمًا

الأوَّلُ: حُرُوفُ التَّنْبِيهِ، وَهِيَ ثَلَاثَةٌ: أَلَا، وَأَمَّا، وَهَآ.

УЧИНЧИ ФАСЛ ОМИЛ БЎЛМАГАН ҲАРФЛАР ҲАҚИДА

Улар ўн олти навъдир:

1. Танбеҳ (огоҳ этиш) ҳарфлари, улар учта:

أَلَا، وَأَمَّا، وَهَآ

(Изоҳ: *كَيْت* ва *كِرْبُلَارْغَا* киргада ва мунодога кирмаган ҳолдаги *يَا* ҳам танбеҳ ҳарфларидан ҳисобланади, мисол:

«يَا رَبَّ كَاسِيَّةٍ فِي الدُّنْيَا عَارِيَّةٍ فِي الْآخِرَةِ».

Ҳадиснинг маъноси: “Огоҳ бўлинглар, эҳтимол бу дунёда кийимли бўлган охиратда ялангоч бўлар” (дунёни охиратга алмашган назарда тугилмоқда. Аллоҳ билгувчироқ) (Бухорий ривояти).

وَالثَّانِي: حُرُوفُ الْإِيجَابِ، وَهِيَ سِتَّةٌ: نَعَمْ، وَبَلَى، وَأَجَلٌ، وَإِي، وَجَيْرٌ، وَإِنَّ.

2. Жавоб ҳарфлари, улар олтига:

نَعَمْ، بَلَى، أَجَلٌ، إِي، جَيْرٌ، إِنَّ.

(Изоҳ: Жавоб ҳарфларига яна *كَلَّا* ва *لَا* ҳам киради.

Улар рад жавоби учун ишлатиладилар. *كَلَّا* рад қилиш ва зажр қилиш маъносида ишлатилади, масалан сенга кимдир ёмон ишни қилишни буюрса, *كَلَّا* деб жавоб қайтарасан. *لَا* эса шунчаки рад жавоб беришни ифодалайди, масалан кимдир «таом ейсанми?» деса сен *لَا* деб жавоб қайтарасан.

Жавоб ҳарфларидан бири бўлган *إِنَّ* лафзи *نَعَمْ* маъносида келади, мисол:

وَيَقُولَنَّ شَيْبٌ قَدْ عَلَاكَ ... وَقَدْ كَبُرْتَ فَقُلْتُ إِنَّهُ

Байтнинг маъноси:

Улар айтмиш: “кексалик сендан устун бўлмиш,

Ва улғаймишсан”, дедим мен: “шундай бўлмиш”.

وَالثَّالِثُ: حُرُوفُ التَّفْسِيرِ، وَهِيَ حَرْفَيْنِ: أَيُّ وَأَنَّ، كَقَوْلِهِ: «نَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ».

3. Тафсир ҳарфлари, улар икки дона: أَيُّ وَأَنَّ.

Ушбу оят мисол: «نَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ». (Оятнинг маъноси: **“Биз унга нидо қилдик: «Эй Иброҳим! Батаҳқиқ, сен тушни тасдиқ қилдинг! Албатта, биз гўзал иш қилгувчиларни мана шундай мукофотлаймиз», деб”** (Вас-Соффаат сураси, 103-104-оятлар).

وَالرَّابِعُ: الْحُرُوفُ الْمَصْدَرِيَّةُ، وَهِيَ ثَلَاثَةٌ: مَا، وَأَنَّ، وَأَنْ. وَإِذَا دَخَلَتْ مَا، وَأَنَّ عَلَى

الْفِعْلِ يَكُونُ الْفِعْلُ بِمَعْنَى الْمَصْدَرِ.

4. Масдарий ҳарфлар, улар учта: مَا، أَنَّ، أَنْ. Булардан مَا ва أَنَّ феълга кириб, уни масдар маъносида ифойдалайдилар.

(Изоҳ: Маълумки, **أَنَّ** исмий жумлага кириб мубтадони насб, хабарни рафъ қилади. **أَنَّ** ва у кирган нарсадан масдар ҳам таъвил қилинади, масалан

«عَلِمْتُ أَنَّ مُحَمَّدًا نَاجِحٌ»

мисолининг тақдири **مُحَمَّدٍ نَجَّاحٍ** бўлади.

لَوْ ҳам масдарий ҳарфлардандир. У асосан **وَدَّ** ва **يُودُّ** феълларидан кейин воқеъ бўлади, ушбу оят мисол:

«يُودُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ»

Оятнинг маъноси: “...Мушириклардан бирлари минг йил умр кўришни суяди...” (Бақара сураси, 96-оят).

Ушбу феъллардан бошқа лафзлардан кейин ҳам воқеъ бўлади, мисол:

مَا كَانَ ضَرْكُ لَوْ مَنَّتَ فَرِيحًا ... مِنَ الْفَتَى وَهُوَ الْمُغِيظُ الْمُحِنُّ

Байтнинг маъноси:

Миннат қилишинг сендан зарар бўлмайди гоҳ,
Ғазаблантирилган, жаҳли қўзғатилган йигитдан.
كَيْ ҳам масдарий ҳарфлардандир, мисол:

إِرْحَمِ النَّاسَ لَكَيْ تَرْحَمَ.

Маъноси: Раҳм қилинишинг учун одамларга раҳм қил.

Шунингдек тенгликни англатувчи ҳамза ҳам масдарийдир, ушбу оят мисол:

«سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ»

Оятнинг маъноси: “Албатта, куфр келтирганларга кўрқитасанми-кўрқитмайсанми-барибир, иймон келтирмайдилар” (Бақара сураси, 6-оят).

Бунинг тақдири سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ إِنْذَارُكَ وَعَدْمُهُ бўлади.

Шунингдек الَّذِي ҳам масдарийдир, мисол:

«وَحُضَّتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا»

Оятнинг маъноси: “...ўзингиздан олдингилар насибалари ила маза қилганларидек, сиз ҳам ўз насибангиз ила маза қилдингиз” (Тавба 69).

Бунинг тақдири وَحُضَّتُمْ كَحَوْضِهِمْ бўлади).

وَالْحَامِسُ: حُرُوفُ التَّحْضِيصِ، وَهِيَ أَرْبَعَةٌ: أَلَا، وَهَلَّا، وَلَوْلَا، وَلَوْ مَا.

5. Ундаш ҳарфлари, улар тўртта:

أَلَا، وَهَلَّا، وَلَوْلَا، وَلَوْ مَا

(Изоҳ: أَلَا ҳам ундаш ҳарфларидан, мисол ушбу

оят:

«أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ».

Оятнинг маъноси: “Аллоҳ сизларни мағфират қилишини хуш кўрмайсизларми?!” (Нур сураси, 22-оят).

وَالسَّادِسُ: حُرُوفُ التَّوَقُّعِ، هُوَ قَدْ، وَيَجِيءُ لِتَحْقِيقِ الْمَاضِي أَوْ لِتَقْرِيْبِهِ إِلَى الْحَالِ، إِذَا دَخَلَ عَلَى الْمَاضِي، وَلِلتَّقْلِيلِ إِذَا دَخَلَ عَلَى الْمُضَارِعِ.

6. Тавакқуъ ҳарфи, у فَدْ бўлиб, мозий феълидан олдин келса уни таъкидлайди ва мозий феълини ҳозирги замонга яқинлаштиради. Музореъ феълидан олдин келса уни гоҳ-гоҳида содир бўлишини ифодалайди.

وَالسَّابِعُ: حُرُوفُ الْإِسْتِفْهَامِ، وَهِيَ ثَلَاثَةٌ: مَا، وَالْهَمْزَةُ، وَهَلْ.

7. Истифҳом ҳарфлари, улар учта: مَا, ҳамза ва هَلْ.

(Изоҳ: Истифҳомий مَا ҳарф эмас. У исм бўлиб, жумлада келган жойига қараб унинг эъробда ўрни бўлади, мисол: «مَا إِسْمُكَ». مَا ҳарф маъносини ўз ичига олган исм, рафъ ўрнида мубтадо).

وَالثَّامِنُ: حَرْفُ الرَّدِّعِ، وَهُوَ كَلًّا، مَعْنَاهُ الْمَنْعُ وَالزَّجْرُ، وَتَأْتِي فِي مَعْنَى حَقًّا أَيْضًا، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: «كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ».

8. Рад қилиш ҳарфи, у **كَلَّا** бўлиб ман қилиш ва қайтариш маъноларини ифодалайди. Гоҳида **حَقًّا** маъносида ҳам келади, ушбу оят мисол: «**كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ**». (“**Йўқ! Сизлар тезда биласизлар**” (Такосур сураси, 3-оят), яъни “аниқки тезда биласизлар”).

(Изоҳ: **كَلَّا** лафзи **حَقًّا** маъносида келганда мафъулун мутлоқ бўлиб эъробланади).

وَالتَّاسِعُ: التَّنْوِينُ، وَهُوَ خَمْسَةُ أَقْسَامٍ:

١ - التَّمَكُّنُ، مِثْلُ: «زَيْدٌ».

٢ - وَالتَّنْكِيرُ، مِثْلُ «صَه» أَي أُسْكُتُ سَكُوتًا مَا فِي وَقْتِ مَا، وَأَمَّا «صَه» بِغَيْرِ تَنْوِينٍ، فَمَعْنَاهُ: أُسْكُتِ السُّكُوتَ الْآنَ.

٣ - وَالْعَوَاضُ، مِثْلُ: «يَوْمئِذٍ»،

٤ - وَالْمُقَابَلَةُ، مِثْلُ: «مُسْلِمَاتٌ».

٥ - وَالتَّرْتِيمُ: وَهُوَ الَّذِي يَكُونُ فِي آخِرِ الْأَبْيَاتِ، نَحْوُ: قَوْلِ جَرِيرٍ:

«أَقْلِي اللَّوَمَ عَاذِلٌ وَالْعِتَابُ ... وَقَوْلِي إِنَّ أَصَبْتُ لَقَدْ أَصَابَنُ»

وَتَنْوِينُ التَّرْتِيمِ مُتَّصِلٌ بِالإِسْمِ وَالْفِعْلِ وَالْحُرُوفِ. وَالْبَاقِيَةُ خَاصَّةٌ بِالإِسْمِ.

9. Танвин. У беш турлидир:

(1) Тамаккун учун келган танвин, мисол: زَيْدٌ.

(2) Ноаниқлик киритиш учун келган танвин, мисол: صِهٍ, бундан номаълум вақтда номаълум кўринишда сукут қилиш тушунилади. Танвинсиз келган صَةًдан эса ҳозирги вақтда сукут қилиш тушунилади.

(3) Эваз танвини, мисол: يَوْمَئِذٍ.

4) Муқобала танвини, мисол: مُسْلِمِينَ лафзининг он муқобилидаги مُسْلِمَاتٍ лафзининг охиридаги танвини.

(5) Тараннум танвини. У шеърий байтларнинг охирида воқеъ бўлади. Мисол Жарирнинг ушбу байти:

أَقْلِي اللُّومَ عَاذِلُ وَالْعِتَابَ ... وَقُولِي إِنَّ أَصَبْتُ لَقَدْ أَصَابَنُ

Байтнинг маъноси:

Маломат ва итобингни камлат эй дашном берувчи,

Ва: “Мусибат етди, бўлди” деб айт, гар мен мусибат етувчи.

Тараннум танвини калиманинг барча қисмларига, исм, феъл ва ҳарфга киради. Аммо аввалги тўрт танвин фақатгина исмга киради. (Бу масалани исм аломатларида зикр қилган эдик. Бир эслаб қўй!).

وَالْعَاشِرُ: نُونُ التَّأْكِيدِ فِي آخِرِ الْمُضَارِعِ؛ ثَقِيلَةٌ كَانَتْ أَوْ خَفِيفَةً، مِثْلُ: «إِضْرَبَنَّ»،
و«إِضْرَبَنَّ».

10. Музореъ феълининг охирида келувчи **ни** тавкид. У икки навъдир:

ни сақила, мисол: **إِضْرَبَنَّ**.

ни хафифа, мисол: **إِضْرَبَنَّ**.

وَالْحَادِي عَشَرَ: حُرُوفُ الزِّيَادَةِ، وَهِيَ ثَمَانِيَةٌ: اِنِّ، وَاَنَّ، وَمَا، وَلَا، وَمِنْ، وَالْكَافُ،
وَالْبَاءُ، وَاللَّامُ؛ وَالْأَرْبَعَةُ الْأَخِيرَةُ قَدْ ذُكِرَتْ فِي الْحُرُوفِ الْجَارَةِ.

11. Зиёда ҳарфлар, улар саккизта ҳарф:

اِنِّ، اَنَّ، مَا، لَا، مِنْ، كَ، بِ، لِ.

Охирги тўрттасининг баёни жор ҳарфларининг зикрида ўтди.

وَالثَّانِي عَشَرَ: حُرُوفُ الشَّرْطِ، وَهِيَ حَرْفَيْنِ: أَمَّا، وَلَوْ.

وَأَمَّا لِلتَّفْصِيلِ يَجِبُ الْفَاءُ فِي جَوَابِهِ، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: «فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ. فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فِي النَّارِ ... وَأَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا فِي الْجَنَّةِ».

وَلَوْ مَوْضُوعَةٌ لِإِنْتِفَاءِ الثَّانِي لِإِنْتِفَاءِ الْأَوَّلِ، مِثْلُ: «لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا».

12. Шарт ҳарфлари, улар икки дона: لَوْ، أَمَّا.

Амма жумлада зикр қилинган нарсанинг тафсили учун ишлатилади ва унинг жавобида فَ келиши лозим бўлади. Бунга ушбу оят мисол:

«فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ. فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فِي النَّارِ ... وَأَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا فِي الْجَنَّةِ».

Маъноси: “У келган кунда ҳеч бир жон гапира олмас. Магар У зотнинг изни ила (*гапирур*). Бас, улардан бадбахтлари ва бахтлилари бордир. Бас, бадбахт бўлганлар дўзахдалар. У ерда улар дод-фарёд қилурлар. Улар, модомики осмонлару ер бор экан, унда абадий қолурлар. Магар Роббинг хоҳласа, (*абадий қолмаслар*). Албатта, Роббинг нимани хоҳласа, қилгувчи зотдир. Бахтли бўлганлар жаннатдадирлар. Улар унда, модомики осмонлару ер бор экан, абадийлар. Магар Аллоҳ

хоҳласа, (*Ўзи билур*). Бу туганмас инъомдир” (Худ сураси, 105-108-оятлар).

لَوْ аввалгиси йўқ бўлгани учун кейингиси ҳам йўқ бўлиши учун ишлатилади. Бунга ушбу оят мисол:

«لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا».

Маъноси: “**Агар у(осмонлару ер)ларда Аллоҳдан ўзга «худо»лар бўлганида, бузулиб кетар эдилар.** Аршнинг Робби Аллоҳ улар васф қилган нарсдан покдир” (Анбиё 22).

(Изоҳ: Шарт ҳарфларидан яна қуйидагилар бор: *омил бўлувчи* *إِنْ* *ва* *مَا* *إِذْ*. *Омил бўлмайдиган* *وَلَوْ*, *لَوْ*, *وَلَوْ*лар. Мисоллар:

إِنْ بَجَّهْتُمْ تَنْجَحْ،

Маъноси: Тиришсанг муваффақият қозонасан.

إِذْ مَا تَدْرُسُ تَنْجَحْ،

Маъноси: Дарс қилсанг муваффақият қозонасан.

لَوْ جِئْتَ لِأَكْلِمَكَ،

Маъноси: Агар келсанг сенга гапираман.

لَوْ لَا رَحْمَةُ اللَّهِ لَهَلَكَ النَّاسُ،

Маъноси: Аллоҳнинг раҳмати бўлмаганда одамлар ҳалок бўлар эди.

لَوْ مَا الْكِتَابَةُ لَضَاعَ أَكْثَرُ الْعِلْمِ،

Маъноси: Ёзиш бўлмаганда, илмнинг кўп қисми зое бўлар эди.

وَلَوْ مَا جَاءَ أَكْرَمْتُهُ.

Маъноси: Ҳузуримга келса, уни икром қилар эдим).

وَالثَّالِثُ عَشَرَ: لَوْلَا، وَهِيَ مَوْضُوعَةٌ لِإِنْتِفَاءِ الثَّانِي لِوُجُودِ الْأَوَّلِ، مِثْلُ: «لَوْلَا عَلِيٌّ لَهْلَكَ عُمَرُ».

13. لَوْلَا. У жумлада аввал келганнинг мавжудлиги сабабидан жумлада кейин келганнинг йўқ бўлиши учун ишлатилади.

Мисол: لَوْلَا عَلِيٌّ لَهْلَكَ عُمَرُ. (Али бўлмаганда, Умар ҳалок бўлар эди).

(Изоҳ: Мисолдаги гапнинг тарихи қуйидагича: Бир аёл зино қилганлиги сабабидан ҳомиладор ҳолда Халифа ҳазрати Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анхунинг ҳузурларига олиб келинди. Халифа ҳазрати Умар розияллоҳу анху аёлни тошбўрон қилишга буюрадилар. Шунда ҳазрати Али розияллоҳу анху бу ишдан қайтарадилар ва: “Зино қилиб ҳомиладор бўлган аёл, ҳомиласини туггач тошбўрон қилинади”

деб айтадилар. Ҳазрати Умар розияллоҳу анҳу шунда: “Али бўлмаганда, Умар ҳалок бўлар эди” деган эканлар. (Ибн Абдул-Барр ривояти).

وَالرَّابِعُ عَشَرَ: اللَّامُ الْمَفْتُوحَةُ، وَهِيَ لِلتَّكْيِيدِ، مِثْلُ: «لَزَيْدٌ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو».

14. ل. Таъкидлаш учун келади, мисол:

لَزَيْدٌ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو

Маъноси: Зайд, албатта Амрдан афзалроқдир.

وَالْحَامِسُ عَشَرَ: مَا بِمَعْنَى مَا دَامَ [أَيَّ الْمَصْدَرِيَّةِ الظَّرْفِيَّةِ]، مِثْلُ: «أَقُومُ مَا جَلَسَ الْأَمِيرُ».

15. مَا маъносидаги (масдарий, зарфий бўлган) مَا دَامَ.

Мисол: أَقُومُ مَا جَلَسَ الْأَمِيرُ. (Амир ўтирганда тураман).

وَالسَّادِسُ عَشَرَ: حُرُوفُ الْعَطْفِ، وَهِيَ عَشْرَةٌ: الْوَاوُ، وَالْفَاءُ، وَتَمَّ، وَحَتَّى، وَإِمَّا،
وَأَوْ، وَأَمَّ، وَلَا، وَبَلَّ، وَلَكِنْ، فَقَطُّ.

16. Атф ҳарфлари. Улар ўн олтига:

وَ، فَ، ثُمَّ، حَتَّى، إِمَّا، أَوْ، أَمْ، لَا، بَلْ، لَكِنَّ.

تَكْمِلَةٌ

بَحْثُ الْإِسْتِثْنَاءِ

إِعْلَمْ، أَنَّ الْمُسْتَثْنَى لَفْظٌ يُذَكَّرُ بَعْدَ إِلَّا وَأَخَوَاتِهَا وَهِيَ: غَيْرٌ، وَسِوَى، وَحَاشَا، وَخَلَا،
وَعَدَا، وَمَا خَلَا، وَمَا عَدَا، وَمَا حَاشَا، وَلَيْسَ، وَلَا يَكُونُ؛ لِيُعْلَمَ أَنَّهُ لَا يُنْسَبُ إِلَيْهِ مَا
نُسِبَ إِلَى مَا قَبْلَهُ. وَهُوَ عَلَى قِسْمَيْنِ:

١ - مُتَّصِلٌ،

٢ - وَمُنْقَطِعٌ.

ТЎЛДИРУВЧИ ҚИСМ

ИСТИСНО БАҲСИ

Билгинки “истисно” истисно ҳарфларидан кейин зикр қилинувчи исмдир. Улар **إِلَّا** ва унинг ахавотлари:

غَيْرَ، سِوَى، حَاشَا، خَلَا، عَدَا، مَا خَلَا، مَا عَدَا، مَا حَاشَا، لَيْسَ، لَا يَكُونُ

Истиснонинг фойдаси: истисно ҳарфидан кейин келганни истисно ҳарфидан олдин келганнинг ҳукмидан чиқариш. Истисно ҳарфидан олдин келган “мустасно минх” деб номланади. (Истисно ҳарфидан кейин келган “мустасно” деб номланади). Мустасно икки қисм бўлади:

1. Муттасил
2. Мунқотеъ.

فَالْمُتَّصِلُ: مَا أَخْرَجَ عَنْ مُتَعَدِّدٍ بِإِلَّا أَوْ إِحْدَى أَخَوَاتِهَا، مِثْلُ: «جَاءَنِي الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا»، فَزَيْدٌ كَانَ دَاخِلًا فِي الْقَوْمِ، فَأَخْرَجَهُ مِنْ حُكْمِ الْمَجِيءِ.

Муттасил мустасно: **إِلَّا** ва унинг ахавотлари ила ўзидан олдин зикр қилинган лафзнинг ҳукмидан чиқарилган лафздир. Бунда мустасно мустасно минх билан умумий ҳолатда бўлади. Мисол:

جَاءَنِي الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا

Маъноси: Қавмдан фақат Зайд келди.

Бу мисолда Зайд қавмнинг ичидан бўлган, яъни қавм билан умумий ҳолатда бўлган. Сўнгра Зайд келиш ҳукмидан чиқарилган.

وَالْمُنْقَطِعُ: مَا يُذَكَّرُ بَعْدَ إِلَّا أَوْ إِحْدَى أَخَوَاتِهَا، وَلَا يُخْرَجُ عَنْ مُتَعَدِّدٍ، لِعَدَمِ دُخُولِهِ فِي الْمُسْتَشْنَى مِنْهُ، مِثْلُ: «جَاءَنِي الْقَوْمُ إِلَّا حِمَارًا»، فَالْحِمَارُ مَا كَانَ دَاخِلًا فِي الْقَوْمِ أَصْلًا.

Мунқотей мустасно: **إِلَّا** ва унинг ахавотлари ила истисно қилинган ҳолда ўзидан олдин зикр қилинган лафзнинг ҳукмидан чиқарилмаган лафздир. Мисол:

جَاءَنِي الْقَوْمُ إِلَّا حِمَارًا

Маъноси: Қавмдан ҳеч ким келмади, бир эшак келди.

(Бу мисолда эшак қавмнинг ичидан бўлмаган, яъни қавм билан умумий ҳолатда бўлмаган. (Бошқача қилиб айтганда эшак инсон тоифасига кирмайди) Шундай бўлсада у қавдан истисно ҳарфидан сўнг зикр қилинган).

إِعْرَابُ الْمُسْتَشْنَى

وَأَعْلَمُ أَنَّ إِعْرَابَ الْمُسْتَشْنَى عَلَى أَرْبَعَةِ أَقْسَامٍ:

الْقِسْمُ الْأَوَّلُ: أَنَّهُ يَقَعُ بَعْدَ إِلَّا فِي كَلَامٍ مُوجِبٍ، فَيَكُونُ مَنصُوبًا، مِثْلُ: «جَاءَنِي الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا».

وَالكَلَامُ الْمُوجِبُ: مَا لَيْسَ فِيهِ نَفْيٌ أَوْ نَهْيٌ أَوْ اسْتِفْهَامٌ. كَذَلِكَ إِنْ كَانَ مُقَدَّمًا عَلَى الْمُسْتَشْنَى مِنْهُ فِي كَلَامٍ غَيْرِ مُوجِبٍ، نَحْوُ: مَا جَاءَنِي إِلَّا زَيْدًا أَحَدٌ.

وَالْمُسْتَشْنَى الْمُنْقَطِعُ مَنصُوبٌ دَائِمًا. وَإِذَا وَقَعَ الْمُسْتَشْنَى بَعْدَ خَلَا وَعَدَا، وَحَاشَا يَكُونُ مَنصُوبًا عَلَى مَذْهَبِ أَكْثَرِ الْعُلَمَاءِ.

وَإِذَا وَقَعَ بَعْدَ مَا خَلَا، وَمَا عَدَا، وَلَيْسَ، وَلَا يَكُونُ يَكُونُ مَنصُوبًا دَائِمًا، نَحْوُ:

«جَاءَنِي الْقَوْمُ مَا خَلَا زَيْدًا»، وَمَا عَدَا زَيْدًا» إِلَى الْآخِرِ.

МУСТАСНОНИНГ ЭЪРОБИ

Билгинки, мустаснонинг эъробини тўрт қисмдир:

1. Мустасно ижобий каломда **إِلَّا**дан кейин воқеъ бўлса, доимо насб ҳолда бўлади, мисол:

جَاءَنِي الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا.

Маъноси: Ҳузуримга Зайддан ташқари барча қавм келди.

Ижобий калом бу ўзида нафий, наҳй ва истифҳом бўлмаган каломдир. Ижобий бўлмаган калом эса

унинг аксидир. (Ижобий бўлмаган каломда нафий, нахий ва истифҳом бўлади).

Шунингдек, мустасно мустасно минҳдан олдин зикр қилинганда ҳам доимо насб бўлади. Мисол:

مَا جَاءَنِي إِلَّا زَيْدًا أَحَدًا.

Маъноси: Ҳузуримга ҳеч ким келмади, илло Зайд келди.

Шунингдек мустасно мустасно мунқотеъ бўлганда ҳам доимо насб бўлади. Бунинг мисоли мустасно мунқотеънинг мисолида ўтди.

Мустасно мунқотеъ حَاشَا عَدَا، ҳаша-лардан кейин воқеъ бўлганда аксар уламолар наздида насб бўлади.

Мустасно مَا يَكُونُ لَا حَاشَا، لَيْسَ، لَا يَكُونُ ҲАША-лардан кейин воқеъ бўлса, уни насб қилиш лозим бўлади, мисоллар:

جَاءَنِي الْقَوْمُ مَا خَلَا زَيْدًا، مَا عَدَا زَيْدًا، مَا حَاشَا زَيْدًا، لَيْسَ زَيْدًا، لَا يَكُونُ زَيْدًا.

(Изоҳ: Баъзи уламолар наздида мустасно خَلَا عَدَا، ҲАША-лардан кейин воқеъ бўлса, ушбу ҳарфлар жор ҳарфлари бўлгани учун мустасно жор бўлади).

وَالْقِسْمُ الثَّانِي: أَنَّهُ يَقَعُ بَعْدَ إِلَّا فِي كَلَامٍ غَيْرٍ مُوجِبٍ، وَيُذَكَّرُ الْمُسْتَثْنَى مِنْهُ أَيْضًا،
فَيَجُوزُ فِيهِ الْوَجْهَانِ:

١ - النَّصْبُ عَلَيَّ سَبِيلِ الْإِسْتِثْنَاءِ.

٢ - وَالْبَدَلُ مَا قَبْلَهُ، مِثْلُ: «مَا جَاءَنِي أَحَدٌ إِلَّا زَيْدًا أَوْ إِلَّا زَيْدًا».

2. Мустасно мустасно минҳ зикр қилинган, ижобий бўлмаган каломда ^{لَا}дан кейин воқеъ бўлса, унда икки кўриниш жоиз бўлади:

(1) Истисно бўлгани жиҳатидан насб бўлиши, мисол:

مَا جَاءَنِي أَحَدٌ إِلَّا زَيْدًا.

(2) Мустасно минҳдан бадал бўлгани учун эъробда мустасно минҳга эргашиши, мисол:

مَا جَاءَنِي أَحَدٌ إِلَّا زَيْدًا.

وَالْقِسْمُ الثَّلَاثُ: الْمُسْتَثْنَى الْمُمْرَغُ، أَي يَكُونُ الْمُسْتَثْنَى مِنْهُ غَيْرَ مَذْكُورٍ فِي كَلَامٍ غَيْرٍ مُوجِبٍ، فَحِينَئِذٍ يَخْتَلِفُ إِعْرَابُهُ بِحَسَبِ الْعَوَامِلِ، نَحْوُ: «مَا جَاءَنِي إِلَّا زَيْدًا»، وَ«مَا رَأَيْتُ إِلَّا زَيْدًا»، وَ«مَا مَرَرْتُ إِلَّا بِزَيْدٍ».

3. Мустасно фориғ бўлганда, яъни жумлада мустасно минҳ зикр қилинмаганда ва мустасно ижобий бўлмаган каломда воқеъ бўлганда, мустасно омилларга биноан эъробланади, мисоллар:

مَا جَاءَنِي إِلَّا زَيْدٌ،

مَا رَأَيْتُ إِلَّا زَيْدًا،

Маъноси: Зайддан бошқани кўрмадим.

مَا مَرَرْتُ إِلَّا بِزَيْدٍ.

Маъноси: Зайддан бошқанинг олдидан ўтмадим.

وَالْقِسْمُ الرَّابِعُ: أَنَّهُ يَقَعُ بَعْدَ غَيْرِ، وَسَوَى، وَسِوَاءٍ، فَيَكُونُ مَجْرُورًا، وَبَعْدَ حَاشَا يَكُونُ مَجْرُورًا أَيْضًا عَلَى مَذْهَبِ الْأَكْثَرِ وَبَعْضُهُمْ جَوَزَ النَّصْبَ أَيْضًا، مِثْلُ: «جَاءَنِي الْقَوْمُ غَيْرَ زَيْدٍ»، وَ«سَوَى زَيْدٍ»، وَ«سِوَاءَ زَيْدٍ»، وَ«حَاشَا زَيْدٍ».

4. Мустасно سِوَاءٍ، سَوَى، سِوَاءٍлардан кейин воқеъ бўлса, у жор бўлади, мисол:

جَاءَنِي الْقَوْمُ غَيْرَ زَيْدٍ، سَوَى زَيْدٍ، سِوَاءَ زَيْدٍ.

Маъноси: Ҳузуримга Зайддан бошқа қавмнинг барчаси келди.

(Изоҳ: *Билгинки, мустасно حَاشَاдан кейин воқеъ бўлганда аксар уламолар наздида жор бўлади. Ва баъзилари наздида насб бўлиши ҳам жоиз. Мисол:*

جَاءَنِي الْقَوْمُ حَاشَا زَيْدٍ، حَاشَا زَيْدًا.

Маъноси: Ҳузуримга Зайддан бошқа қавмнинг барчаси келди.

Мустасно عَدَا خَلَاлардан кейин воқеъ бўлганда аксар уламолар наздида насб бўлади. Ва баъзилари наздида жор бўлиши ҳам жоиз. Мисол:

جَاءَنِي الْقَوْمُ خَلَا زَيْدٍ، عَدَا زَيْدٍ، خَلَا زَيْدًا، عَدَا زَيْدًا.

Маъноси: Ҳузуримга Зайддан бошқа қавмнинг барчаси келди).

إِعْلَمْ، أَنَّ إِعْرَابَ لَفْظَةِ غَيْرٍ مِثْلُ إِعْرَابِ الْمُسْتَشْنَى بِإِلَّا فِي جَمِيعِ الصُّوَرِ الْمَذْكُورَةِ، كَمَا تَقُولُ: «جَاءَنِي الْقَوْمُ غَيْرَ زَيْدٍ، وَغَيْرَ حِمَارٍ»، وَ«مَا جَاءَنِي غَيْرَ زَيْدِ الْقَوْمِ»، وَ«مَا جَاءَنِي أَحَدٌ غَيْرَ زَيْدٍ، وَغَيْرُ زَيْدٍ»، وَ«مَا جَاءَنِي غَيْرُ زَيْدٍ»، وَ«مَا رَأَيْتُ غَيْرَ زَيْدٍ»، وَ«مَا مَرَرْتُ بِغَيْرِ زَيْدٍ» [وَكَذَا سِوَى].

Билгинки غَيْرَ лафзининг эъробини зикр қилинган барча кўринишларда إِلَّا ила истисно қилинган мустаснонинг эъробини кабидир (سِوَىда ҳам шундай), мисоллар:

جَاءَنِي الْقَوْمُ غَيْرَ زَيْدٍ، غَيْرَ حِمَارٍ،

Маъноси: Ҳузуримга Зайддан бошқа, эшакдан бошқа қавмнинг барчаси келди.

مَا جَاءَنِي غَيْرَ زَيْدِ الْقَوْمِ،

Маъноси: Ҳузуримга Зайддан бошқа қавмнинг барчаси келди.

مَا جَاءَنِي أَحَدٌ غَيْرَ زَيْدٍ، غَيْرُ زَيْدٍ،

Маъноси: Ҳузуримга Зайддан бошқа ҳеч ким келмади.

مَا جَاءَنِي غَيْرُ زَيْدٍ،

Маъноси: Ҳузуримга фақат Зайд келди.

مَا رَأَيْتُ غَيْرَ زَيْدٍ،

Маъноси: Фақат Зайдни кўрдим.

مَا مَرَرْتُ بِغَيْرِ زَيْدٍ.

Маъноси: Фақат Зайднинг олдидан ўтдим.

وَاعْلَمْ أَنَّ لَفْظَةَ غَيْرِ مَوْضُوعَةٌ لِلصِّفَةِ، وَقَدْ تُسْتَعْمَلُ لِلِاسْتِثْنَاءِ كَمَا أَنَّ إِلاَّ مَوْضُوعَةٌ

لِلِاسْتِثْنَاءِ ، وَقَدْ تُسْتَعْمَلُ لِلصِّفَةِ كَقَوْلِهِ تَعَالَى: «لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلاَّ اللَّهُ لَفَسَدَتَا» (۱)

أَيُّ غَيْرِ اللَّهِ، وَكَذَلِكَ «لَا إِلَهَ إِلاَّ اللَّهُ».

Билгинки *غَيْرَ* лафзи сифат учун таъйин қилинган ва гоҳида истисно учун келади. Худди шундай *لَا* лафзи истисно учун таъйин қилинган ва гоҳида сифат учун келади. Ушбу оят бунга мисол:

«لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا»

Маъноси: “**Агар у(осмонлару ер)ларда Аллоҳдан ўзга «худо»лар бўлганида, бузулиб кетар эдилар. Аршининг Робби Аллоҳ улар васф қилган нарсдан покдир**” (Анбиё сураси, 22-оят).

Яна мисол:

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ.

Маъноси: Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ.

Аллоҳга ҳамд бўлсин, китоб тугади.